

Ebussuûd Efendi'nin *İrşâdü'l-Akli's-Selîm* *ilâ Mezâya'l-Kitâbi'l-Kerîm'i*

Âdem YERİNDE*

I- Giriş

İrşâdü'l-akli's-selîm Ebussuûd Efendi'nin (ö. 982/1574) şaheseri niteliğindeki en önemli yapıtıdır.

Bu mezkur tefsir sayesinde Ebussuûd Efendi "Sultanü'l-müfessirin" ve "Sâhibü'l-İrşad" gibi unvanlar¹ kazanmıştır. Ebussuûd Efendi döneminin ilim ve siyaset çevrelerine kendini kabul ettirmiş, müderrislikle başlayıp kadılık, kazaskerlik ve şeyhülislamlıkla devam eden 60 yıllık (922-1516/982-1574) memuriyet hayatında² yönetim, din ve sosyal konularda önemli roller üstlenmiş büyük bir ilim ve devlet adamıdır.

17 Safer 896/30 Aralık 1490 tarihinde İskilip veya İstanbul'da dünyaya gelen³ Ebussuûd Efendi'nin babası, II. Beyazıt'la yakın ilişkisi dolayısıyla Hünkâr Şeyh'i olarak da anılan Şeyh Yavsî Muhyiddin Muhammed el-İskilîbî, dedesi Mustafa İmadüddin, annesi de bazı kaynaklara göre Ali Kuşçu'nun kızı, diğer bazı kaynaklara göre ise yeğeni Sultan Hatun'dur.⁴

* Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi.

1 Ebussuûd'un unvanlarına dair geniş bilgi için bkz. M. Cavid Baysun, "Ebüssuûd Efendi", *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı, 1988, c. 4, s. 94; Fahri Unan, "XV. ve XVII. Yüzyıllarda Osmanlı Yönetim Kademesi İçerisinde Ebüssuûd Efendi Ailesi", *Türk Yurdu*, c. 2, s. 50, 1991-Ankara, s. 25; Pehlul Düzenli, *Osmanlı Hukukçusu Şeyhülislam Ebüssuûd Efendi ve Fetvaları*, Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi, Konya 2007, s. 21-22.

2 Ebussuûd'un memuriyet süreleriyle ilgili farklı görüşler için bkz. Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, İstanbul 1996, II, 439; Pehlul Düzenli, "Şeyhülislâm Ebüssuûd Efendi: Bibliyografik Bir Değerlendirme", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi (TALİD)*, c. 3, sy. 5, İstanbul 2003, s. 444.

3 Doğum yeri ve tarihi üzerindeki ihtilaflar hakkında bkz. Düzenli, "Şeyhülislâm Ebüssuûd Efendi", s. 441-442.

4 Ahmet Akgündüz, "Ebüssuûd Efendi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (bundan sonra: *DİA*), İstanbul 1994, X, 365. Ebussuûd Efendi'nin isim ve lakaplarıyla ilgili geniş bilgi için bkz. Düzenli, "Şeyhülislâm Ebüssuûd Efendi", s. 441-442.

Müeyyedzâde'nin kızı Zeynep Hatun ile evlenen Ebussuûd Efendi'nin Mehmed Çelebi (ö. 931-970/1524-1562), Mahmud (ö. 963/1556), Şemşeddin Ahmed Efendi (ö. 944-970/1537-1562) ve Çelebi Mustafa Efendi (ö. 965-1008/1557-1599) adıyla dört oğlunun ve Hatice, Kerime ve Halime adıyla üç kızının olduğu bilinmektedir.⁵ XIX. asrın ortalarına kadar hep ilmiye mesleğinden gelen sülalesi⁶, o vefat ettiğinde, hayatta kalan en küçük oğlu Mustafa Efendi⁷, onun oğlu Mehmed Efendi (ö. 1048/1639)⁸, onun oğlu Mehmed Sadık (ö. 1082/1672)⁹ ile devam etmiştir.¹⁰

Ebussuûd Efendi, 5 Cemaziyelevvel 982 (23 Ağustos 1574) tarihinde 84 (hicri takvime göre 86/87) yaşında iken İstanbul'da vefat eder.¹¹ Fatih camiinde muhaşşi Sinan Efendi (ö. 986/1578) tarafından kaldırılan cenaze namazına, devlet erkânı ve ilmiyenin de iştirakiyle büyük bir kalabalık katılır.¹² Vefatını haber alan Haremeyn-i Şerifeyn halkı da kendisi için gıyabî cenaze namazı kılar.¹³ Daha sonra naşı Ebû Eyyûb el-Ensârî'nin mezarının civarına yaptırdığı medresenin haziresine (Eyüpsultan/Ebussuûd Haziresi)¹⁴ defnedilir.¹⁵

İlmî çalışmalara büyük bir ehemmiyet veren Osmanlı İmparatorluğu sınırları içerisinde tefsir ilmiyle ilgilenenlerin sayısı çok fazla olmakla birlikte, bu ilgi daha çok önceki eserlere hâşiye ve talikler yazma şeklinde cereyan etmiştir. O nedenle Osmanlı uleması arasında Kur'an'ın bütününe tefsir edenlerin sayısının fazla olmadığı söylenebilir. Osmanlı Uleması arasında Ebussuûd

5 Ebussuûd'un çocukları hakkında bkz. Abdülkadir Altunsu, *Osmanlı Şeyhülislamı*, Ankara 1972, s. 32; Abdullah Aydemir, *Büyük Türk Bilgini Şeyhülislam Ebüssuûd Efendi ve Tefsirdeki Metodu*, 2. bsk. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1993; Behlul, *a.g.t.*, s. 33.

6 Bkz. Pehlul, *a.g.t.*, s. 31 vd.

7 Hayatı için bkz. Nevizâde Atâî, *Hadikatü'l-hakâ'ik fi tekmileti's-Şakâik (Zeyli Şekâik)*, nşr. A. Özcan, İstanbul 1989, c. 2, s. 428-429.

8 Hayatı için bkz. Şeyhî Mehmed Efendi, *Şekâiku'n-Numâniyye ve Zeyilleri: Vekâyü'l-Fudalâ I*, nşr. A. Özcan, İstanbul: Çağrı yayınları, 1989, c. 3, s. 40-41.

9 Hayatı için bkz. Şeyhî Mehmed Efendi, *a.g.e.*, c. 3, s. 384-386.

10 Hüseyin Nihal Atsız, *İstanbul Kütüphanelerine Göre Ebüssuûd Bibliyografyası*, İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, 1967, s. 4.

11 Ebussuûd'dan üstadım/hocam diye bahseden Şaban b. Yakub b. Mahmud el-Bosnevî, 997 tarihli kendi elyazması bir *İrşâdü'l-akli's-selîm* nüshasının sonunda hocası Ebussuûd'un Pazar gecesi 6 Cemaziyelevvel 982'de vefat ettiğini söyler. Bkz. *İrşâdü'l-akli's-selîm*, Süleymaniye Ktp., Hamidiye, nr. 47, vr. 603b.

12 Atâî, *a.g.e.*, c. 2, 185.

13 Atâî, *a.g.e.*, c. 2, 185; Bursalı Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, İstanbul 1333/1917, c.1, 226; Mehmed Süreyya, *a.g.e.*, c. 2, 439.

14 Ebussuûd Haziresi ile ilgili olarak bkz. İskender Pala "Eyüpsultan'da Ebüssuûd Haziresi", *Tarihi, Kültürü ve Sanatıyla Eyüpsultan Sempozyumu V*, İstanbul: Eyüpsultan Belediyesi Kültür Yayınları 17, 2002, s. 186-191.

15 Atâî, *a.g.e.*, c. 2, s. 185.

Efendi Kur'an'ın bütününe tefsir edenlerin başında gelir.¹⁶

Haşiye, risale ve özellikle fetva mecmuaları şeklinde, çeşitli ilim dallarına dair onlarca eser kaleme alan¹⁷ Ebussuûd Efendi'yi asıl ününe kavuşturan eserinin *İrşâdî'l-Akli's-Selîm* isimli tefsiri olduğu rahatlıkla söylenebilir. Hiç şüphesiz bu mezkur eser, yazıldığı günden itibaren ilim ve siyaset çevrelerinin büyük alakasına mazhar olmuştur. Öyleki Zemahşeri'nin (ö. 538/1143) *el-Keşşâf*'ından ve Kadı Beyzâvî'nin (ö. 685/1286) *Envârü'l-tenzil*'inden sonra, Osmanlı uleması arasında en fazla tutulan, yüzlerce yazma nüshasıyla¹⁸ İstanbul ve dünya kütüphanelerini süsleyen, günümüzde de ilmî değerinden bir şey kaybetmeksizin akademik çalışmalara konu olan Ebussuûd Efendinin bu tefsiridir.

II- Tarihsel Arka Plan

A- Yazımı

Ebussuûd eserinin Mukaddimesinde, Kur'an'ın güzelliklerini, olağanüstü sırlarını ve ince manalarını keşfeden *el-Keşşâf* ile *Envârü't-tenzil*'e dikkati çeker. Akli ve kalbi tatmin edici bir üslupla Kur'an'ın engin anlam yelpazesi içinde onun özellikle edebi üstünlüğünü keşfetmeyi hedefleyen bu tefsirleri gençlik yıllarında mütalaa ederken, onlarda gördüğü cevherlere, diğer eserlerde bulduklarını ve kalbine doğan manaları da eklemek suretiyle, vahyin şanına ve olağanüstü nazımının mana derinliğine yaraşır şekilde güzel ve eşsiz bir üslupla Kur'an'ın edebî incelik ve güzelliklerini ortaya koyacağı bir eser kaleme alıp, bunu Sultan Süleyman Han'ın zengin kütüphanesine hediye etmeyi düşündüğünü kaydeder.

Ancak özellikle kadılık (939/1532 – 944/1537) ve kazaskerlik (944/1537 – 952/1545) görevleri sırasındaki yoğun meşguliyetleri, (Boğdan, Estergon ve Budin seferleri gibi) bazı seferlere katılması ve ülke ülke dolaşmasından dolayı bir türlü bu hayırlı işe başlayamaz. Tefsirine başlamak için sakin ve istikrarlı bir hayata kavuşup uygun fırsatı kollarken, kendisine daha mesuliyetli şeyhülislamlık görevi tevdi edilir (952/1545). Kendi ifadesiyle yağmurdan kaçarken sele (doluya) yakalanır, sel coştukça coşar, beklediği fırsatı bir türlü yakalayamaz. Zamanla ecelinin yaklaştığını ve hayat güneşinin batmak üzere olduğunu hissedince, artık meşguliyetlerinin yoğunluğuna bakmaksızın niyet-

16 Aydemir, *a.g.e.*, s. 27; İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1988, c. 2, s. 333; Akgündüz, *a.g.m.*, c. 10, s. 366.

17 Ebussuûd Efendi'nin matbu ve yazma eserleri hakkında bilgi için bkz. Düzenli, "Şeyhülislam Ebussuûd Efendi", s. 441-475.

18 Ebussuûd tefsirinin özellikle Tunus gibi Kuzey Afrika ülkelerinde yayılması ve ders kitabı olarak okutulmasıyla ilgili olarak bkz. Muhammed Fazıl b. Âşûr, *et-Tefsîr ve ricâlühû*, Kahire: Matbaatü'l-Ezherî-ş-şerîf, 1417/1997, s. 135-134. Krş. Cerrahoğlu, *a.g.e.*, c. 2, s. 351, 57 nolu dipnot.

lendiği tefsiri yazmaya karar verir. Böylece “İrşâdü'l-akli's-selîm ilâ mezâyâ'l-Kitâbi'l-Kerîm” adını verdiği¹⁹ tefsirinin yazımına Fenârîzâde Muhyiddin Efendi'den boşalan²⁰ şeyhülislamlık makamına atanmasından (Şaban 922 - Ekim 1545) bir yıl sonra, yaklaşık olarak 6 Rebiulevvel 953 (7 Mayıs 1546) başlar, yoğun dinî, idarî ve siyasî meşguliyetleri dolayısıyla ancak 20 yıl 103 gün (7303 gün) sonra 3 Receb 973 (24 Ocak 1566) tarihinde bu eseri bitirebilir.²¹ Bir kayda göre İstanbul'un Sütlüce semtinde bulunan tarihi Karaağaç kasrına bitişik çam ağaçlarıyla süslü bağındaki²² yalısında²³ normal bir tempoyla başladığı tefsirinin yazımında zamanla hızını artırır, nihayet Sâd sûresinin sonuna ulaştığında (972/1565) İrade-i Seniyye'nin biran önce tefsirini bitirmesi yönünde bir ricasına muhatap olunca emre imtisalen dördüncü cildin ortalarından sonra tempoyu üç katına çıkarır. Baştan beri bu tempoyla devam edebilseydi, tefsirin yazım süresini dokuz küsur yıla kadar düşebilirdi.

Tefsirini yazmaya Yunus sûresiyle başlayan Ebussuûd Efendi, bunu, bir cilt oluşturacak şekilde Kehf sûresinin sonuna kadar tamamladıktan (1 Zilkade 957/11 Kasım 1550)²⁴ sonra Fatıha sûresinden başlayarak Mushaf tertibine göre tefsirini yazmaya devam eder. 30 Muharrem 962 (25 Aralık 1554) tarihine gelindiğinde Ali İmran sûresinin yazımını ancak tamamlayabilir. Mâide sûresinin sonuna geldiğinde ise tarih 2 Cemazeyilevvel 965 (20 Şubat 1558)'i gösteriyordu.²⁵

Ebussuûd Efendi, bir taraftan tefsirin müsveddesini gözden geçirip tashih ederken, diğer taraftan tashih edilen kısımları, sarayın da desteğiyle oluşturduğu uzman heyete temize çektirir. Yoğun çalışmalar sonucu kısa sürede çoğaltılan tefsir nüshalarından bir takım (2 cilt) Kanunî'ye takdim eder, iki takım Haremey-i Şerifeyn'e (Mekke ve Medine) gönderir. Birkaç takım da Süleymaniye Medresesi'ne bağışlar. İstinsahı için umumî icazet verilen tefsir, kısa sürede İmparatorluğun her tarafına ulaşarak hüsnü kabul görür.

Sağlam kurgusu ve olağanüstü üslûbuyla otoritelerin hüsnü kabulüne mazhar olan *İrşâdü'l-akli's-selîm*, Ebussuûd Efendi'ye “Sultânü'l-müfessirîn, Hatîbü'l-müfessirîn, Ebû Hanîfe es-Sânî, Muallim-i Sâni, Sâhibü'l-İrşâd” gibi

19 Geniş bilgi için bkz. Ebussuûd, *Tefsîrû Ebi's-Suûd ev İrşâdü'l-akli's-selîm ilâ mezâyâ'l-Kitâbi'l-kerîm*, thk. Abdülkadir Ahmed Atâ, Riyad 1971, c. 1, s. 3-6.

20 Akgündüz, a.g.m., c. 10, s. 365.

21 *İrşâdü'l-akli's-selîm*'in müellif nüshası, yazım tarihi, ciltleri ve nüshaları hakkında geniş bilgi için bkz. Adem Yerinde, “İrşâdü'l-Akli's-Selîm ilâ Mezâyâ'l-Kitâbi'l-Kerîm”, *Osmanlı Toplumunda Kur'an Kültürü ve Tefsir Çalışmaları II*, İstanbul: İlim Yayma Vakfı 2013, s. 9-57.

22 Bkz. Mehmed Ziya, *İstanbul ve Boğaziçi; Bizans ve Osmanlı Medeniyetinin Asarı Bâkiyesi*, İstanbul 1928, c. 2, s. 227.

23 Baysun, a.g.m., c. 4, s. 98.

24 Beyazıt Devlet Ktp., Merzifonlu K.M., nr: 49(17814), vr. 435a.

25 Beyazıt Devlet Ktp., Merzifonlu K.M., nr. 47(17812), vr. 188b.

unvanlar kazandıracak²⁶, *el-Keşşâf* ve *Envârü't-tenzil*'den sonra Osmanlı coğrafyasında en çok itibar edilen tefsir olacaktır.²⁷

B- Tarihî Kaynaklarda *İrşâdü'l-Akli's-Selim*

İrşâdü'l-Akli's-Selim'e dair ilk tarihi bilgiler, araştırmamıza göre Ebussuûd'un çağdaşlarından Kefevî'nin (ö.989/1581) *Ketâibü'l-A'lâm*'ında yer alır. Kefevî konuyla ilgili olarak özetle der ki: 30 yıllık Şeyhulislamlık döneminde *İrşâdü'l-Akli's-Selim ilâ Mezâya'l-Kitâbi'l-Kerim* adıyla iki büyük cilt halinde bir tefsir yazan Ebussuûd Efendi, bunu damadı Muhammed b. Muhammed b. Abdülkadir eliyle Sultan Süleyman Han'a takdim eder. Tefsiri hüsnü kabul ile karşılayan Sultan Süleyman da bundan dolayı Ebussuûd Efendi'yi cömertçe bağış ve hediyelerle taltifte bulunur, maaşını önce 200, daha sonra da 100 dirhem artırır. Yıllık hediyelerle birlikte maaşı 700 dirheme çıkar. Kanunî'nin Ebussuûd Efendi'ye gösterdiği saygı ve hürmeti, oğlu II. Selim de devam ettirir." (Mahmud b. Süleyman el-Kefevî, *Ketâibü'l- a'lâmi'l-ahyâr fi mezhebi Ebî Hanife en-Nu'mân'il-Muhtâr*, Millet ktp. Feyzullah Efendi, nr. 1381, vr. 421a.)

Ebussuûd'un bir diğer çağdaşı Ali b. Bâlî'nin (ö. 992/1584) verdiği bilgilere göre fetva ve tedris faaliyetlerine ilaveten önemli diğer meşguliyetleri dolayısıyla telife pek fırsat bulamayan Ebussuûd, buna rağmen eline geçen fırsatları değerlendirerek tefsirini tamamlamaya çalışır. Sâd sûresinin sonuna geldiğinde, Kanunî Sultan Süleyman'ın tefsiri bir an önce görmek istemesi üzerine bu kısmını, temize çekerek damadı Muhammed Malulzâde eliyle 972 (1564) saraya gönderir. Tefsiri çok beğenen Kanunî, Ebussuûd'un günlük maaşını (200 dirhemden) 500 dirheme çıkarır. Tefsir tamamlandığında (973/1566) da ayrıca izzet ve ikramda bulunarak maaşını 100 dirhem daha artırır. Ali b. Bâlî'ye göre Ebussuûd "Tefsir-i şerifinde akılların idrak edemediği ve kulakların duymadığı şeyler zikretmiş, adeta 'Öncekiler sonrakilere yapacak çok şey bırakmıştır' sözünü doğrulamıştır."²⁸

Nevizâde Atâî (ö. 1044/1635)²⁹ ve Katib Çelebi (ö. 1057/1657) de benzer bilgilere yer verir³⁰. Atâî tefsir tamamlanınca, iki nüshasının Haremeyn-i

26 Ebussuûd'a verilen unvanlar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Baysun, a.g.m., c. 4, s. 94; Unan, "XV. ve XVII. Yüzyıllarda Osmanlı Yönetim Kademesi İçerisinde Ebüssuûd Efendi Ailesi", s. 25.

27 Hacı Halife Mustafa b. Abdullah Katib Çelebi, *Keşfü'z-zunun an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*, nşr. M. Şerefettin Yaltkaya ve Kilisli Rifat Bilge, Ankara 1941, c. 1, s. 65; Süleyman Ateş, "İrşâdü'l-akli's-selim", *DİA*, Ankara 2000, c. 22, s. 457.

28 Ali b. Bâlî, *el-Ikdü'l-manzûm fi efâdli'r-Rûm* (Taşköprizâde, eş-Şekâik-Nu'mâniyye ile birlikte), Beyrut 1395/1975, s. 444. Ali b. Bâlî ve diğer kaynakların Ebussuûd Efendi'nin Kanunî'ye gönderdiğinden söz ettiği bu nüsha, bugün Topkapı Sarayı kütüphanesinde mevcuttur. Bkz. Topkapı Sarayı Ktp. III Ahmed No: A 50.

29 Atâî, a.g.e., c. 2, s. 186.

30 Katib Çelebi, *Keşfü'z-zunun*, c. 1, s. 65.

Şerifeyn'e (Mekke ve Medine) gönderilerek öğrencilerin istinsahına icazet verildiğini belirtir.³¹

Ebussuûd Efendi'nin kendisine Sultanü'l-müfessirîn unvanını kazandıran³² tefsiriyle ilgili daha sonraki kaynaklarda yer alan bilgiler de genel olarak bu meyandadır³³. Peçevî (ö. 1060/1650) Ebussuûd'un Sâd sûresinin temizini Kanunî'ye bir tezkereyle birlikte gönderdiğini zikreder.³⁴ Ancak tezkerede, Kanunî'nin, müsveddesini yazdığı tefsirinden bir nüsha talep etmesi üzerine emre imtisalen bir nüsha hazırlayıp Kethudasına teslim edildiğine işaret eden Ebûssuûd, bunu Sâd sûresinin sonuna kadarki kısım için mi, yoksa tefsirin tamamı için mi yazdığına dair bilgi vermez.³⁵

Evliya Çelebi (ö. 1093/1682) tefsirin ilmi değerini "Üç bin ulûmdan ve 1700 kadar muteber tefsirlerden feyz almak suretiyle yazdıkları tefsir, halen beynel ulema makbul ve memduh ve ana muadil bir tefsir mefkûddur."³⁶ sözleriyle dile getirirken, Nişancızâde (ö. 1257/1841) ilmî çevrelerde elde ettiği paye hakkında; "Telif ettiği tefsîr-i şerîf-i ziba, belki ahseni tefâsîr-i dünya olmuştur." der.³⁷

Kâtib Çelebi içinde tenzihe muhalif bazı şeyler bulunduğu halde (ki bu iddia tartışmalıdır³⁸), *el-Keşşâf* ve *Envârüt-Tenzil*'den başka hiçbir kitabın, bu tefsir kadar itibar ve şöhrete mazhar olmadığını ve buna da layık olduğunu kaydeder.³⁹ Ayrıca nüktelerinin çokluğu, dilinin sadeliği, âyetler arasındaki tenasübü en iyi beyan etmesi dolayısıyla *İrşâd*'ı, *el-Keşşâf* ve *Envârü't-Tenzil*'den daha üstün gören⁴⁰ ya da müellifine "Diyâr-ı Rûm'un (Anadolu) Zemaşerîsi" unvanını veren âlimler de çıkmıştır.⁴¹ Yine Ebussuûd Efendinin

31 Atâi, *a.g.e.*, c. 2, s. 86.

32 Atâi, *a.g.e.*, c. 1, s. 32.

33 Bkz. Baysun, *a.g.m.*, c. 4, s. 96; Ateş, c. 22, s. 456.

34 İbrahim Peçevî, *Tarih-i Peçevî*, İstanbul, 1281-1283, c. 1, s. 52-55.

35 Bkz. Peçevî, *Tarih*, c. 1, s. 53-54.

36 Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, haz. Ahmed Cevdet, Dersaadet: İkdâm Matbaası, 1314, c. 1, s. 402.

37 Nişancızade, Muhyiddin Mehmed, *Mir'atü'l-kâinat*, İstanbul: Tatyos Divitciyan Matbaası, 1290, c. 2, s. 508.

38 Cevdet Bey, *Tefsir Usûlü ve Tarihi*, nşr. Mustafa Özel, İstanbul 2002, s. 156.

39 Katib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, c. 1, s. 65; Hattat Vahdeti Efendi Hafidi Suûd, "Şeyhülislam Ebüssuûd Efendi Merhumun Tercüme-i Hali", *Beyanülhak*, Dersaadet: Ruşen Matbaası, c. 2, sy. 43, 7 Eylül 1325, s. 947. Ayrıca tefsiri gözden geçirdiğini belirten Leknevî'nin bu konudaki değerlendirmesi için bkz. Ebü'l-Hasenat Muhammed Abdülhay el-Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye fi terâcimi'l-Hanefiyye*, tsh. Muhammed Bedreddin Ebû Firas et-Ta'sânî, Mısır: Matbatü's-Saâde, 1324, s. 82.

40 Mehmed Süreyya, *a.g.e.*, c. 1, s. 169; Cevdet Bey, *a.g.e.*, s. 155; Ömer Nasûhî Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi: Tabakatu'l-Müfessirîn*, İstanbul: Bilmen Yayınevi, 1974, c. 2, s. 652-658.

41 Cevdet Bey, *a.g.e.*, s. 156.

tefsirine ilk hâşiye yazarlardan Radiyuddin, hâşiyesinde bazen Ebussuûd'un ibaresini Beyzavî'den üstün bulurken,⁴² sanatkârane bir üslupla kaleme alınan mukaddimesinin birkaç yüz cilde muadil bir kıymet-i belagete haiz olduğunun ulema tarafından tasdik edildiği de belirtilir.⁴³

Son dönem muhakkiklerine göre de *İrşâd*, Kur'an'ın edebî inceliklerini önceki tefsirlerin hiçbirinde şahit olunmayan bir tarzla son derece güzel ve mükemmel bir şekilde ele alıp incelemesi, Ehl-i Sünnet akidesini en iyi şekilde tetkik edip değerlendirmesi sebebiyle bu sahada yazılan en iyi eser olarak kabul edilir.⁴⁴ Bu yönüyle *İrşâd*, geçen asırda Ezher Üniversitesi ve Libya İslam üniversitesi gibi kimi İslam üniversitelerinde gerek ders kitabı olarak gerekse yardımcı tefsir olarak okutulup tavsiye edilen bir eser olmuştur.⁴⁵

C- Nüshaları

Matbaanın Osmanlı Devleti'nde yaygınlaşmasıyla birlikte tahkikli veya tahkiksiz çok sayıda baskısı gerçekleştirilen *İrşâdî'l-akli's-selîm'in*⁴⁶ bugün, değişik dünya kütüphanelerini süsleyen yazmaları bir tarafa, Köprülü, Atıf Efendi, Millet, Beyazıt Devlet ve Süleymaniye gibi İstanbul kütüphanelerinde yüzlerce yazma nüshası mevcuttur. Bunlar içerisinde Ebussuûd'un yazdırtıp Süleymaniye Medresesine vakfettiklerinden başka⁴⁷ bizzat kendi kaleminden çıkıp tashih edilen 5 ciltlik müellif nüshası da 1 cildi eksik olarak Beyazıt Devlet Kütüphanesinde (Merzifonlu K. M., nr. 18712, 18713, 18714, 18715) mevcuttur.⁴⁸ Tamamı beş ciltten ibaret olan müellif nüshasının Fâtîha-Âl-i İmran sûrelerini içeren bir cildi kayıptır. Mevcut ciltler ise şu sûreleri ihtiva etmektedir:

II. Cilt, Nisâ –Enfâl, nr. 47(18712)

III. Cilt, Tevbe-Kehf, nr. 49(18714).

IV. Cilt, Meryem-Sâd, nr. 48(18713).

V. Cilt, Zümer-Nâs, nr. 50(18715)

Hayatı boyunca Ebussuûd Efendi'nin yanında kalan müellif nüshası, vefatından sonra ailenin değerli bir yadigârı olarak, en küçük oğlu Mustafa

42 Beyazıt Devlet ktb. Veliyüddin, nr. 310, vr. 231.

43 Hattat Vahdeti Efendi Hafidi Suûd, a.g.m., c. 2, s. 945.

44 Muhammed b. Hüseyin ez-Zehabî, *et-Tefsir ve'l-müfessirûn*, 7. bsk. Kahire: Mektebetü Vehbe, 2000, c. 1, s. 247-248; Subhi Salih, *Mebâhis fi ulûmi'l-Kur'an*, 10. bsk. Beyrut: Darü'l-İlm li'l-melâyîn, 1977, s. 293.

45 Aydemir, *a.g.e.*, s. 261-162.

46 Makalenin ilgili bölümüne bkz.

47 Bkz. Süleymaniye, nr. 69 – 70; nr. 71 – 72; nr. 73 – 74; nr. 77 – 78.

48 Müellif nüshası ve diğer nüshaları hakkında geniş bilgi için bkz. Yerinde, a.g.m., s. 11 vd.

Çelebi'ye⁴⁹, ondan oğlu Kazasker Mehmed'e, ondan da oğlu Mehmed Sadık Efendi'ye⁵⁰ intikal eder.

Ebussuûd ailesinin gözleri gibi sakındıkları bu değerli mirasın, Mehmed Sadık Efendi'den sonraki serencamına dair net bir bilgi yoktur. Fakat mevcut ciltler üzerindeki Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın (ö. 1095/1683) vakfiye mührüne bakılacak olursa, şu söylenebilir: Muhtemeldir ki asıl nüsha Mehmed Sadık Efendi'nin (ö. 1082/1672) vefatından sonra bir şekilde çağdaşı Sadrazam Kara Mustafa Paşa'ya geçer. Sadrazam da onu, 1092 (1681) tarihli vakfiyesinden anlaşıldığına göre, İstanbul Çarşıkapı'da inşasını başlattığı külliye içinde kurulacak kütüphaneye konulmak üzere vakfeder. Söz konusu kütüphanedeki kitaplar Cumhuriyet döneminde önce Nuruosmaniye, daha sonra da Beyazıt Devlet kütüphanesine nakledilir.⁵¹

III- İlmî Değeri ve Literatürdeki Yeri

A- Kaynakları

Mukaddimesinde temel kaynaklarını belirten Ebussuûd Efendi, büyük bir hayranlıkla müzakere ve mütalaa ettiği *el-Keşşâf* ve *Envâri't-Tenzil*'e işaretler der ki:

Geçmiş günlerde; bu iki kitabın [*el-Keşşâf*, *Envâri't-Tenzil*] ihtiva ettiği değerli incileri zarif bir ipliğe dizmeyi ve şık bir üslup ile tertip etmeyi, Cenab-ı Hakın lütuf ve hidayet eseri olarak sair kıymetli eserlerde bulduğum cevherleri ve aciz fikrime doğacak olan incelikleri de bunlara katmayı hep düşünürdüm.⁵²

Ebussuûd Efendi, bu temel kaynaklarının yanı sıra başta iki yerde açık ismini zikrederek nakilde bulunduğu⁵³ ve bazı kaynaklarda Molla Fenârî (ö. 834/1431) ve İbn Kemâl'den (ö. 940/1533) sonraki temsilcisi olduğu belirtilen ilim geleneğinin kurucusu Fahreddin Razî'nin⁵⁴ tefsiri olmak üzere, Evliya Çelebi'nin abarttığı kadar olmasa bile, gerek isim belirterek gerekse isim belirtmeyerek Kurtubî, Sa'lebî, Vâhidî, Begavî vb.⁵⁵ diğer bazı tefsir kaynaklarından da yararlanmışır.⁵⁶

49 Bkz. Süleymaniye Ktp. Fatih, nr. 178, vr. 708a.

50 Bkz. Süleymaniye Kttp., Ayasofya, nr. 140, vr. 787a (Derkenar).

51 Bkz. İsmail E. Erünsal, "Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Kütüphanesi", *DİA*, Ankara 2004, c. 29, s. 254.

52 Bkz. Ebussuûd, *İrşâd*, c. 1, s. 3-4.

53 Bkz. Ebussuûd Efendi, *İrşâd*, c. 3, s. 546; c. 4, s. 553.

54 Bkz. Behlul, *a.g.t.*, s. 9.

55 Bkz. Necmeddin Muhammed b. Muhammed el-Gazzî, *el-Kevakibü's-sâire bi a'yâni'l-mietil-âşire*, nşr. Halil Mansur, Beyrut 1997, c. 1, s. 31.

56 *İrşâdü'l-akli's-selîm*'in, 1005 yılında Manastırlı Ali b. Ahmed tarafından istinsah edilen nüshasının (Beyazıt Devlet Ktp. Veliyyüddin Efendi nr. 112, 113) kenarında Râzî, Zemahşerî ve Kadî Beyzâvî'den yapılan iktibaslara işaret edilir.

Yalnız rivayeti ilgilendiren meselelerde değil, dirayeti ilgilendiren meselelerde de bir başka müfessirin eserinden istifade ettiği anlaşılan Ebussuûd, genellikle kaynaklarını zikretmez. En sık yararlandığı kaynağı Zemahşerî'yi açık ismiyle sadece iki yerde zikrederken,⁵⁷ gerektiğinde ibaresini olduğu gibi alıp, hemen her meselede takip ettiği Beyzâvî'nin⁵⁸ ismini bir kere dahi olsun zikretmemiştir⁵⁹

Numân-i Sâni unvanıyla anılarak Hanefî mezhebine olan bağlılığı ve mezhepteki yetkinliği dile getirilmiş olmasına rağmen, fikhî konular da dâhil hemen her konuda bir Şafiî olan Kadı Beyzâvî'nin tefsirinden aynen nakilde bulunması, bazen bir âyetin tamamını veya bir parçasını bazen ise bir kaç âyetinin tefsirini kapsayan nakiller yapması,⁶⁰ aynı şekilde yine bir Şafiî olan Râzî'den de bol miktarda alıntılar yapması⁶¹ paradoks gibi dursa da, bu durum, mezhepte veya mesâilde müçtehit ya da tercih ehli bir müçtehit olan⁶² Ebussuûd Efendi'nin gerektiğinde diğer mezheplerin görüşlerinden de yararlanacak kadar esnek olduğunu gösterir.

Bununla beraber belirtilmelidir ki Ebussuûd Efendi, kullandığı kaynaklardan her zaman sırf bir nakilci gibi harfî harfine alıntılar yapmaz; tersine, yeri ne göre isim zikretmeden kaynaklarını eleştirir⁶³ ya da yaptığı iktibasları kendi bilgi ve birikimiyle yoğurarak özgünleştirir.⁶⁴ Örneğin, ağırlıklı olarak rivayet, dil bilgisi ve belagat alanında nakilde bulunduğu Zemahşerî'nin itizalî görüşlerini benimsemediği gibi iktibas ettiği dilsel ve edebî izahlarını da özetleyerek veya ilave yaparak alır.⁶⁵

Ebussuûd Efendinin tefsirine kendisinden önceki tefsirler kaynaklık ettiği gibi, onun tefsiri de başta Şevkânî (ö.1250/1834) ve Şehâbeddin Mahmûd el-Âlûsî (ö. 1317/1899) olmak üzere kendisinden sonraki tefsirlere hem kaynaklık etmiş hem de onlar için model olmuştur. Mesela Âlûsî, çoğu yerde kaynağına işaret etmeden hemen her âyetin tefsirinde Ebussuûd Efendi'nin ibarelerini alıp, bunları yeni bir üslupla sunar.⁶⁶

57 Bkz. *İrşâd*, I, s. 142, c. 3, s. 8.

58 Cevdet Bey, yanlışlarında bile Beyzâvî'yi takip etmesini "Sanki o güzel bir dilber, bu da bir nazar boncuğu" ifadesiyle tasvir eder. Bkz. *a.g.e.*, s. 155-156.

59 Aydemir, *a.g.e.*, s. 94-95.

60 Örnekler için bkz. Aydemir, *a.g.e.*, s. 95-103.

61 Örnekler için bkz. Aydemir, *a.g.e.*, s. 103-106.

62 Leknevî, *a.g.e.*, s. 81.

63 Zemahşerî ve Beyzâvî'ye yönelik eleştirileri için bkz. Aydemir, *a.g.e.*, s. 249-251.

64 Aydemir, *a.g.e.*, s. 86-87, 89; Cerrahoğlu, *a.g.e.*, c. 2, s. 336-335.

65 Örnekleri için bkz. Aydemir, *a.g.e.*, s. 107-113; Aykut Avcı, *Ebüs-suûd Efendi'nin Ahkam Ayetlerini Yorum Metodu*, Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi, 2008, s. 24-27.

66 Ateş, "İrşâd", c. 22, s. 457.

B- Literatürdeki Yeri

Mukaddimesinde, mütekaddimunun rivayet ağırlıklı bir tefsir yöntemi izlemelerine karşın; müteahhirunun buna âyetlerin ihtiva ettiği mana ve ince-likleri, eşsiz sıır ve işaretleri de ekleyerek Kur'an'ın icaz delillerini insanlara göstermek istediklerini belirten Ebussuûd Efendi, bu hususta sayısız güzellik ve faydaları içine alan birçok kıymetli kitaplar tedvin edildiğine işaret ederek, ikinci türe (dirayet) giren tefsirler içinde özellikle *el-Keşşâf* ile *Envârü't-Tenzîl*'in büyük bir şan ve şöhrete ulaştığını kaydeder. Ebussuûd Efendi bu iki kitabı mütalaa ve müzakere edip, bunların ihtiva etmiş olduğu cevherlere, diğer kitaplarda bulduklarını da ekleyerek ve yüce Allah'ın lütfüyle, kalbine doğacak manaları da bunlara ilave etmek suretiyle, bir tefsir kaleme almayı düşündüğünü beyan etmektedir. Mezkur tefsirin güzel bir üslupla tertip edilmesi ve yukarıda anlatılan vasıflara haiz olacak şekilde tasarlanması, Ebussuûd'un tefsirinin literatürdeki yerini de işaret ediyor olması açısından önemlidir. Başka bir deyişle o, bu ifadeleriyle kendi tefsirinin literatürdeki yerine de işaret etmektedir.

Güçlü bir belagat ve edebiyat bilgisine sahip olduğunu, yazdığı Türkçe, Arapça ve Farsça şiirleriyle ortaya koyan Ebussuûd Efendi tefsirinde, tefsir ilminin en önemli unsurlarından birisi olan Kur'an'ın Kur'an ile tefsiri, Kur'an'ın hadislerle tefsiri, sebab-i nüzûl, kıssalar, nesh, fıkıh, kelâm, muhkem ve müteşâbih gibi hususların yanı sıra, özellikle Kur'an'ın fesahat ve belagatına geniş bir yer verir. Kur'an âyetlerini açıklarken, edebî sanatları özenle işler ve manaya yansıtır. Ayrıca sûre ve âyetler arasındaki münasebetleri açıklar, ince ve gizli manaların ortaya çıkartılmasına özen gösterir. Yerine göre dil bilgisi ile ilgili bilgiler verip irab vecihlerini de açıklar. Mananın anlaşılmasına yardımcı olacak kıraat farklarını da değerlendirir. Yine, Kur'anın nazım ve üslûbunun sırrını keşfetmeye çalışırken, kelimelerin kalıplarına ve siygalarna büyük bir önem verir. Özellikle, fasıl ve vasıl, icâz ve itnâb, takdim ve tehir, itiraz ve tezyîl konuları üzerinde durur. Hatta âyetlerdeki ince manaları ve nükteleri bu ölçüde açığa çıkartan ilk müfessirin Ebussuûd Efendi olduğu bile söylenir.⁶⁷

Özellikle içerdiği edebî incelikler ve nükteleriyle dikkati çeken *el-Keşşâf*'ın baş kaynağı olmasının yanı sıra, kalamî ve felsefî meselelere de yer verilen *Mefâtihu'l-gayb*'in üslubuna yakınlığı sebebiyle Ebussuûd'un tefsiri tür olarak dirayet tefsirleri içerisinde edebî felsefî tefsirlerin güzel bir örneği olarak düşünülebilir.⁶⁸ Dil ve irab konularına geniş yer vermesi, Kur'an'ın icaz ve ifade özelliklerini ve edebî inceliklerinin keşfindeki tartışmasız başarısı ve

67 Zehebî, *a.g.e.*, c. 1, s. 247-248; krş. Cerrahoğlu, *a.g.e.*, c. 2, s. 336.

68 Eseri tahkik eden Abdülkadir Ahmet Ata, Ebussuûd'u tartışmasız felsefî lügavî tefsirin öncüsü kabul eder. Bkz. *Mukaddime*, c. 1, s. 10.

görüşlerini teyit için çok sayıda şiirle istiṣhat etmesi dolayısıyla Ebussuûd'un tefsirini, nahvî-edebî (lengüistik)⁶⁹ ya da edebî⁷⁰ tefsirler arasında sayanlar da vardır.

C- Tefsir Yöntemi

Zerkeşî zayıf ve mevzu rivayetlerden sakınmak şartıyla Sünnet'i dikkate alan, özellikle reyin alanına girmeyen konularda sahabe sözüne itibar eden, Arap dili kurallarının yanı sıra sözün bağlamını ve şer'î hükümlerin delaletlerini dikkate alan dirayet tefsirlerini caiz görür.⁷¹ Subhî Salih, bu şartları hakkıyla yerine getiren dirayet tefsirleri arasında Ebussuûd Efendi'nin *İrşâdî'l-akli's-selîm*'ini de sayar.⁷²

Ebussuûd Efendi bir konuda rivayet veya dirayet yönünden birden fazla yorumun söz konusu olduğu durumlarda "Birincisi daha uygun, daha zahir, doğruya daha yakın, daha meşhurdur" vb. ifadelerle birini tercih ederken, kimisini de zevk-i selime ya da Kur'an'ın bağlam ve nazmına uygun olmayışı veya delille teyit edilmeyişi gibi nedenlerle reddeder. Ebussuûd'un ilmî yetkinliği ve bilimsel özerkliği bakımından dikkati çeken bu eleştirel tavrının tefsirinde hiç de azımsanmayacak kadar örneği vardır.⁷³

I- Rivayet Yönünden *İrşâd*

Ebussuûd Efendi, dirayet tefsirleri içerisinde genellikle dil bilgisi ve belagat nükteleriyle dikkati çeken tefsirinde; Kur'an'ı, hadisi, akli ve dil bilgisini önceleyen bir yöntem izler. Bu noktada bütüncül tefsir yöntemi olarak da isimlendirilen Kur'an'ın Kur'an ile tefsirine ayrı bir önem verirken⁷⁴ sahabe ve tabiin görüşleri dışında 1200 kadar hadisi de kaynak olarak kullanır.⁷⁵ Bu yönüyle *İrşâd*, makbul bir rivayet tefsiri olarak bile görülmek istenmiştir.⁷⁶

Genellikle kaynak belirtmeksizin aktardığı hadis/sünnet (merfu), sahabe sözü (mevkuf) ve tâbiîn kavilleri (maktu) gibi rivayet malzemelerine⁷⁷ çok

69 Aydemir, *a.g.e.*, s. 86-87, 89; Cerrahoğlu, *a.g.e.*, c. 2, s. 335.

70 Şehhât Muhammed Abdurrahman, "Min A'lâmi't-tefsiri'l-beyânî: Ebû's-Suûd el-İmâdî; hayâtühü, menhecühü fi't-tefsîr", *Mecelletü'l-Ezher*, c. 2, yıl: 57, Kahire 1405, s. 188.

71 Ebû Abdillâh Bedreddin Muhammed b. Bahadır, *ez-Zerkeşî el-Burhân fi ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrahim 2. Bsk. Beyrut: Darü'l-Ma'rife, ts. c. 2, s. 156-161.

72 Subhî Salih, *a.g.e.*, s. 292.

73 Aydemir, *a.g.e.*, s. 252. krş. İmad Ahmed Zebin, *Ebû's-Suûd ve menhecühü fi'n-nahv min hilâl tefsîrihi İrşâdî'l-akli's-selîm ilâ mezâya'l-Kitâbî'l-kerîm el-eczâl'aşera'l-ûlâ mine'l-Kur'âni'l-kerîm numûzecen*, Yüksek Lisans Tezi, Ürdün Üniversitesi: Edebiyat Fakültesi, Amman 2006, s. 140.

74 Örnekleri için bkz. Aydemir, *a.g.e.*, s. 114 vd.

75 Aydemir, *a.g.e.*, s. 121, 173.

76 Aydemir, *a.g.e.*, s. 121.

77 Bkz. Mehmet Emin Özafşar, "Ebüssuûd Efendi'nin Tefsirinde Rivayet Kullanımı", *Türk Kültüründe İz Brakan İskilipli Âlimler*, (Sempozyum 23-25 Mayıs 1997), nşr. Mevlüt Uyanık, Ankara 1998, s. 281.

olmamakla birlikte tefsirlerinin en zayıf noktasını oluşturan İsrâiliyat'ı da karıştırır. Öyle anlaşılıyor ki Ebussuûd Efendi bu konuda kendisinden önceki bazı âlimleri izleyerek hadis ilminin kritik metotlarına iltifat etmemiş; sahih ve hasenin yanı sıra zayıf ve uydurma haberleri⁷⁸ de ihtiyaç duyduğu yerde kullanma cihetine gitmiştir.⁷⁹

Ebussuûd Efendi'nin bu türden rivayetleri çokça kullandığı konuların başında sûrelerin fazileti gelir. Kur'an'ın bütünü ya da belli bazı sûrelerin faziletine dair sınırlı sayıda sahih hadisler varit olsa da⁸⁰ Ebussuûd, Zemahşerî ve Beyzâvî'yi takip ederek⁸¹ özellikle sûre faziletleri konusunda sahihini zayıfından ayırt etmeksizin yaptığı nakillerde yüzlerce zayıf ya da uydurma rivayete yer verir.⁸² İzmirli İsmail Hakkı'nın (ö. 1946) "Sa'lebî ile Vâhidî her sûrenin evvelinde; Zemahşerî, Beyzâvî ve Ebussuûd her sûrenin sonunda ehâdisi mevzua zikrediyorlar."⁸³ sözleriyle işaret ettiği ve Ebussuûd Efendi'nin her sûrenin sonunda genellikle senetsiz olarak zikrettiği o sûrenin faziletine dair⁸⁴ sayıları 120'yi bulan rivayetlerle,⁸⁵ yine tefsirinde yer verdiği basit bir amel karşılığında o amelle mütenasip olmayacak şekilde büyük ecir ve sevaplar vadeden hadisler, uydurma kabul edilir.⁸⁶

Âyetlerin doğru anlaşılmasındaki vazgeçilmez rolü sebebiyle tefsirinde sebebi nüzûle⁸⁷ dair rivayetlere de geniş yer ayıran⁸⁸ Ebussuûd, sebab-i nüzûle dair birden fazla rivayetin bulunması durumunda,⁸⁹ yerine göre Kur'an, akıl, bağlam ve tarihî gerçeklere uygunluk ölçütlerine göre birini tercih eder.⁹⁰ Bu konuda da temel kaynakları Zemahşerî ve Beyzâvî'nin tefsirlerine aldıkları bazı rivayetleri kritik ederek reddeder.⁹¹

78 Örnekleri için bkz. Aydemir, *a.g.e.*, s. 177.

79 Özafşar, *a.g.m.*, s. 185-186.

80 Zerkeşî, *el-Burhân*, c. 1, s. 432.

81 Cevdet Bey, *a.g.e.*, s. 155-156.

82 Krş. Aydemir, *a.g.e.*, s. 174. *el-Keşşâf*'ın zayıf ve uydurma rivayetlerdeki temel kaynağının da hadis ilmi konusunda yetersiz görülen Sa'lebî olduğu anlaşılmaktadır. Bkz. Cemaleddin ez-Zeylaî, *Tahrîcü ehâdîsî'l-Keşşâf* (min evveli Süreti'l-Fâtiha ila nihâyeti Süreti'l-Mâide), thk. Ali Ömer Ahmed Badehdah, Doktora Tezi, Mekke: Ümmü'l-Kura Üniversitesi, 1416-1417, s. 52-57.

83 İzmirli İsmail Hakkı, *Siyer-i Celile-i Nebeviye*, İstanbul: Tevsi-i Tibaat Matbaası 1332, s. 92.

84 Örnek olarak bkz. *İrşâd*, c. 1, s. 33, 430, 636, 830, c. 2, s. 159, 316 vs.

85 Zehebî, *a.g.e.*, c. 1, s. 248. Krş. Aydemir, *a.g.e.*, s. 173.

86 Zehebî, *a.g.e.*, c. 1, s. 248; Aydemir, *a.g.e.*, s. 175.

87 Örnek olarak Osman b. Mazun ve Amr b. Madikerib'in el-Mâide 5/225 âyetinden içkinin mubah olduğu hükmünü çıkarması gibi, bkz. Zerkeşî, *el-Burhân*, c. 1, 28.

88 Örnek olarak bkz. el-Bakara 2/14, 44, 89, 113, 174, 219 vs.

89 Bkz. el-Bakara 2/159, 168, 204, 232.

90 el-Bakara 2/159, 168, 204, 232; Ali İmrân 3/118; en-Nisa 4/3, 32; et-Tevbe, 9/58; el-Hicr 15/24.

91 Örnek için bkz. Aydemir, *a.g.e.*, s. 136.

Kur'an-ı Kerim'de doğrudan âyetin iniş sebebi olmasa bile muhtelif sebeplerle tarihte yaşanmış kıssa ve olaylara da referanslar vardır. Her müfessir gibi Ebussuûd Efendi de tarihî referanslar taşıyan bu tür âyetleri aydınlatmak maksadıyla tefsirinde tarihî bilgiler içeren rivayetlere bazen ayrıntısıyla bazen de özetleyerek yer verir.⁹² Mesela şiddet ve tehditle küfre zorlanması karşısında zahiren inkârı mubah kılan âyeti⁹³ Ammâr b. Yâsir ve Müseylemetü'l-Kezzâb olaylarıyla,⁹⁴ Rûdvan biatine dair ayeti,⁹⁵ Hudeybiye anlaşması olayıyla,⁹⁶ Hz. Aişe'ye iftiraya dair olan ifk âyeti,⁹⁷ İfk hadisesiyle,⁹⁸ Fil sûresini de Fil vaka-sıyla⁹⁹ açıklar.

Özellikle geçmiş milletler ve peygamber kıssalarının detaylandırılmasında, çok olmamakla beraber, Ebussuûd, bazen İsrailiyattan olan bilgilere de yer verir. Ancak o, bu tür bilgileri, meşhur Harut ve Marut kıssası¹⁰⁰ ile Yusuf kıssasında¹⁰¹ olduğu gibi genellikle akıl ve nakil yönünden eleştirip reddeder. Bazen onun, aklın sınırlarını zorlasa da peygamberlerin ismet sıfatına ters düşmeyen rivayetleri yorumsuz olarak aynen aktardığı da olur.¹⁰² Bunlara örnek olarak gökten inen sofrâ,¹⁰³ Âdem ve Havva'nın yaratılışı,¹⁰⁴ Musa'nın ejderhası¹⁰⁵ vb. pek çok kıssa ve mucizeyle ilgili rivayetler gösterilebilir.¹⁰⁶ Bütün bunların yanında muhtemelen devrin ulaştığı ilmî seviyenin bir yansıması olarak, rivayet tefsirlerindeki hâkim geleneğin aksine, gök gürültüsü ve şimşek gibi¹⁰⁷ bazı doğa olaylarına aklî ve mantukî izahlar getirmesi de calibi dikkattir.

Akl ve sahih nakille bağdaşmayan mitolojik rivayetleri genellikle eleyen Ebussuûd'un eleştiri getirmediği ve mitolojik unsurlar taşıyan bazı akıldışı abartılı rivayetleri "rivayet edilir ki" gibi temriz sıygasıyla nakletmesi veya

92 Aydemir, *a.g.e.*, s. 151.

93 en-Nahl 16/106.

94 Bkz. *İrşâd*, c. 3, s. 405-406.

95 el-Fetih 48/18.

95 Bkz. *İrşâd*, c. 5, s. 161-162.

97 en-Nur 24/11.

98 Bkz. *İrşâd*, c. 4, s. 96-97.

99 Bkz. *İrşâd* c. 5, 576 vd.

100 Bkz. *İrşâd*, c. 1, s. 227..

101 Bkz. *İrşâd* c. 3, s. 129-130. Ayrıca Davud (a.s.) kıssasına dair bir rivayetin eleştirisi için bkz. *İrşâd*, c. 4, s. 571-172.

102 Bkz. Muhammed b. Muhammed Ebû Şehbe, *el-İsrâiliyât ve'l-mevzûât fi kütübî't-tefsîr*, 4. Bsk. Mektebetü's-Sünne 1408, s. 144.

103 Bkz. *İrşâd*, c. 2, s. 153-154.

104 Bkz. *İrşâd*, c. 1, s. 157, II, s. 335.

105 Bkz. *İrşâd* c. 2 s. 386.

106 Geniş bilgi için bkz. Aydemir, *a.g.e.*, s. 214-227.

107 Bkz. *İrşâd*, c. 1, s. 92.

sonunda “Allah bilir” gibi kuşkusunu izhar eden bir ifade kullanması, bu tür rivayetlerin zayıflıklarına işaret olarak alınabilir.¹⁰⁸

Tefsir ilmindeki yeri dolayısıyla kıraat farklılıklarına önem veren¹⁰⁹ Ebussuûd Efendi, şazlarıyla birlikte dört bin kadar kıraate işaret ettiği tefsirinde,¹¹⁰ Zemahşerî ve Beyzâvî'nin kaydetmediği pek çok kıraati de kullanır.¹¹¹ Kıraate dair rivayetleri genellikle tefsir ve tevillerini temellendirmek için kullanırken,¹¹² bazen telifi kabil olmayan kıraatlerin kritiğini de yaparak aralarında tercih yapar ya da reddeder.¹¹³

Ebussuûd Efendi'nin rivayeti, tenkit süzgecinden geçirilmeden kullandığı alanlardan biri de, esasen zahiri tenakuz oluşturan âyetleri uzlaştırma yöntemi¹¹⁴ olarak başvurulan nesih meselesidir. Usul açısından neshin imkânını ve varlığını kabul eden Ebussuûd, uygulamada neshin değişik şekillerine işaret ederken, bazı âyetlerin mensuhîyetiyle ilgili kuşkusunu dile getiren Beyzâvî kadar bile titiz davranmadığı görülür.¹¹⁵ Kılıç âyetiyle¹¹⁶ birçok hoşgörü ve barış âyetinin neshedildiği iddiası bazı bilginlerce tenkit edilirken,¹¹⁷ o nesh konusunda en büyük payı bu âyete ayırır,¹¹⁸ diğer yandan savaştan bahseden her âyetin muhkem olduğuna işaret eder.¹¹⁹ Yine bütün af âyetlerinin Tevbe 73 âyetiyle neshedildiği rivayetine yer veren Ebussuûd'un¹²⁰ tefsirinde âyetin âyetle neshine otuzdan fazla örnek bulunabileceği belirtilmektedir.¹²¹

108 Zehebî, *a.g.e.*, c. 1, s. 249.

109 Ebussuûd'un tefsirinde geçen kıraatlerle ilgili geniş bilgi için bkz. Halid Hacil Ahmed ed-Düheysat, *et-Tevcihü'n-nahvî li'l-kıraati'l-Kur'âniyye fi tefsiri Ebi's-Suûd el-İmâdi (İrşâdü'l-akli's-selîm ilâ mezâyâ'l-Kitâbi'l-Kerîm)*, doktora tezi, Mûte Üniversitesi, Lisansüstü Araştırmalar Dekanlığı, Kerek/Ürdün 2011.

110 Aydemir, *a.g.e.*, s. 199. Ebussuûd tefsirinde yer verdiği şaz kıraatlerin bu özelliğine genellikle işaret etmez. Bununla beraber Aydemir, Ebussuûd'un sadece el-Araf 7/186 âyetinin tefsirinde bir kıraatin şazlığını belirttiğini söylese de (bkz. *a.g.e.*, s. 206), el-Mâide 5/89, 114 ve Yusuf 12/11'in tefsirlerinde de bazı kıraatlerin şaz olduğuna işaret eder.

111 Aydemir, *a.g.e.*, s. 199, 209. Krş. Halid Hacil, *a.g.e.*, s. 132.

112 Geniş bilgi için bkz. Aydemir, *a.g.e.*, s. 201-203.

113 Bkz. *İrşâd*, c. 1, s. 420 (el-Bakara 283), c. 2, s. 140 (el-Mâide 5/107), s. 186, 222 (el-Enâm 6/23, 59).

114 Bkz. Âdem Yerinde, “İlk Bakışta Çelişki Görünümü Veren Müşkil Âyetler ve Etrafında Oluşan Bilimsel Edebiyat”, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 17/2007, s. 14.

115 Aydemir, *a.g.e.*, s. 146.

116 et-Tevbe 9/5.

117 Mustafa Zeyd, *en-Nesh fi'l-Kur'ân*, 3. bsk. Mansûra: Darü'l-Vefâ, 1987, c. 2, s. 504; Subhi Salih, *a.g.e.*, s. 268.

118 Bkz. *İrşâd*, c. 1, 238, c. 2, s. 24, 263, 313, 504, 668, c. 3, s. 324, 340-341 vs.

119 Bkz. *İrşâd*, c. 5, s. 146 (Muhammed 20. âyetin tefsirinde).

120 Bkz. *İrşâd*, c. 5, s. 578.

121 Aydemir, s. 144. Nesih uygulamalarına örnek olarak bkz. Aydemir, *a.g.e.*, s. 140 vd.

2- Dirayet Yönünden *İrşâd*

Kur'an'ın tamamının tefsir edildiği *İrşâdî'l-akli's-selîm'* de dirayetin kullanımını birkaç başlık altında incelenebilir.

a- Ahkam Âyetlerinin Yorumu

Kur'an'ın özellikle âhkâm ayetleri üzerine kaleme alınmış hususî tefsirlerinin yanı sıra Kur'an'ın tamamını tefsir eden hacimli tefsirlerde de, âyetlerden istinbat edilen fikhî hükümlere genellikle yer verilir. Ebussuûd Efendi de Kur'an'ın bütününe tefsir ettiği eserinde, “Beyanın ihtiyaç zamanına kadar tehiri caizdir.”¹²² “Eşyada aslolan ibahadır.”¹²³ gibi bazı usul kaidelerinin yanı sıra, ince detaylara girmeksizin, ahkâm ayetlerinden çıkarılan bazı fikhî hükümlere de işaret eder.

Ebussuûd Efendi en yetkin olduğu alan olarak fikhî meseleleri açıklarken, Nûmân-ı Sâni ya da İbn Kemal Paşa'dan sonra Muallimi Sâni¹²⁴ gibi unvanları hak ettirecek derecede “*indena* (bize göre)” ifadesiyle özellikle Hanefî mezhebinin görüşlerini savunur.¹²⁵ Bununla birlikte onun çok kere farklı mezheplerin görüşlerine yer vererek konuyu mukayeseli olarak incelediği de olur.¹²⁶ Bunu yaparken sadece fakihlerin görüşlerini nakletmekle kalmaz, gerektiğinde onları tenkit de eder.¹²⁷

b- Kalam Meselelerine Yaklaşım

Matüridî ekolünün bir takipçisi olarak kalam meselelerinin izahında, Zemaşerî'nin Mutezili görüşlerinin etkisinde kalmayan Ebussuûd, Ehl-i Sünnet'in görüşlerini savunup temellendirir.¹²⁸ Ancak tartışmalarını mümkün mertebe ilmî çerçevede sürdürerek burada, başta Mutezile olmak üzere Râfıziler ve Hâriciler gibi sapkın mezheplerin yorumlarına da yer verir.¹²⁹ Bunlar içerisinde özellikle Matüridîliğin görüşlerine ters düşen yorumları tenkit ederek, bu yorumların Kur'an ve Sünnet temelinde reddine çalışır.¹³⁰

122 Bkz. *İrşâd*, c. 1, s. 318, 651.

123 Bkz. *İrşâd*, c. 2, s. 339.

124 Mehmet Süreyya, *a.g.e.*, s. 29.

125 Avcı, *a.g.t.*, s. 22.

126 Bkz. *İrşâd*, c. 2, s. 52, 114, 276, 490-489, 539, 541. Ebussuûd'un ahkâm ayetleri hakkında geniş bilgi ve örnekler için bkz. Aykut Avcı, *Ebüs-suûd Efendi'nin Ahkâm Ayetlerini Yorum Metodu*, (ilk beş sûre) Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi 2008.

127 Aydemir, *a.g.e.*, s. 164.

128 Bkz. *İrşâd*, c. 1, s. 52-53 (İmanın tanımı), s. 62, (Halku'l-Kur'an), s. 66 (Halku'l-efâl), s. 171 (Şefaât), c. 2, s. 349 (Allah'ın Arşa istiva etmesi) vs. Başka örnekler için bkz. Aydemir, *a.g.e.*, s. 165-170.

129 Mesela “İman” tanımı hakkında bkz. *İrşâd*, c. 1, s. 52-53.

130 Bkz. *İrşâd*, c. 2, s. 66, 130-131, c. 2, s. 205, 450 vs.

c- Müteşabih Âyetlere Yaklaşımı

Ebussuûd, muhkemi, manaya delaleti kati olan âyetler diye tanımlarken, muhkemin karşıtı olarak müteşabihi de, birden fazla manaya muhtemel olup, kendisiyle kastedilen mananın ancak dikkatli düşünme ve titiz araştırmayla anlaşılabilir âyetler olarak açıklar. Buna göre dünyanın ömrü ve kıyamet saati gibi sadece yüce Allah'ın bilebileceği müteşâbihler dışında, genel olarak ilim sahiplerinin müteşabihin tevilini bilebileceğini belirtir.¹³¹ Aynı anlayışla yüce Allah'ın Arşa istivasını mecaza yorarak “mülk, saltanat ve egemenlik” kavramlarıyla izah ederek bunun, Cenabı Hakk'ın evreni yaratıp idare etme iradesiyle ilgili olduğunu belirtirken,¹³² Allah'ın yed'i (Resule itaat, Allah'a itaat gibidir),¹³³ vechi (zatu),¹³⁴ rab ve meleklerin saf saf gelmesi (kudret delillerinin zuhuru)¹³⁵ gibi müteşabihleri de bağlamalarına göre tevil eder.

Müteşabihin bir bölümünü oluşturan hurûfu mukattaa ile ilgili net bir şey söylemez. Ancak Bakara sûresinin başındaki الم'î araştırırken, mukattaa harflerinin Kur'an'ın sırrı oluşuyla ilgili görüşleri zikreder, ardından çoğunluğun görüşü olarak söz konusu harflerin başında buldukları sûrenin ismi oldukları yönündeki yoruma işaretle birlikte dikkate değer daha başka birkaç muhtemel yorumu da herhangi bir tercihte bulunmaksızın aktarır ve böylece onları geçer.¹³⁶

d- Dil Bilgisine Dair İzahları

Arap edebiyatının şaheseri, kıyamete kadar devam edecek mucize bir kelimeler olan Kur'an'ı tefsire yönelen kimsenin, Arap dili ve edebiyatında mütebahhir olması gerektiği izahtan varestedir.

Muhtelif durumlara göre sözcüklerin kazandığı manaları ve cümlede kullanışlarını, vezinlerini, isim veya sıfat oluşlarını; cümledeki istifham, takdim, tehir, atf, izmar ve ziyadeli gibi durumları tam bir yetkinlikle beyan eden, bu yönüyle hayranlık duyduğu Zemahşerî ve Beyzâvî'yi bir hayli geçmiş Ebussuûd Efendi,¹³⁷ İslam hukukunda olduğu kadar, Arap dilinde de bir otorite olduğunu göstermiştir. Tefsirinde yer verdiği Arap dili ve gramerine dair bilgiler, bu konuda müstakil bir kitap oluşturacak hacme sahiptir.¹³⁸ Buna, tefsirin asıl nüshasının kenarlarına “منه عفى عنه” imzasıyla işlenen, ancak matbu

131 Bkz. *İrşâd*, c. 2, s. 439-440.

132 Bkz. *İrşâd*, c. 2, s. 349, c. 3, s. 614-615.

133 Bkz. *İrşâd*, c. 5, s. 157.

134 Bkz. *İrşâd*, c. 4, s. 323.

135 Bkz. *İrşâd*, c. 5, s. 532.

136 Bkz. *İrşâd*, c. 1, s. 35-38.

137 Aydemir, *a.g.e.*, s. 178-179.

138 Ebussuûd Efendi'nin tefsirinde yer verdiği dil bilgisi konularının ayrıntısı için bkz. Aydemir, *a.g.e.*, s. 178-198; Halid Hacil, *a.g.e.* s. 51-111; İmad Ahmed Zebin, *a.g.e.*

nüşhalara yansıtılmayan derkenarların (minhuvalar) içeriği de¹³⁹ de eklenirse, hacim daha da büyür.

Âyetlerin tefsirine geçmeden önce Kur'an ve hadis gibi dinî kaynakların yanı sıra Arap edebiyatındaki kullanımlarını dikkate alarak kelimelerin anlamlarını tespitte çalışırken, derin filolojik tahlilleri ve izahlarında, kelimelerin etimolojisi ve tasrifıyla ilgili hususların beyanında, Arap dili ekollerinin önemli temsilcilerinin görüş ve düşüncelerinden de yararlanan¹⁴⁰ Ebussuûd, bu konuda da öncekilerinden mutlak ıktibasla yetinmeyip, ileri sürülen görüşlerin kritiğini yaparak bunları tercih ya da tenkit eder.¹⁴¹

Dile dair terminolojisinde tam bir birliktelik bulunmayan Ebussuûd, filolojik yorumlarında hiçbir ekolü istisna etmemesine, hatta bazen özgün görüşler serdetmesine rağmen çoğunlukla Basra ekolünün ıstılahlarını kullanıp görüşlerini benimser.¹⁴² Bu konuda, dilde otorite olan Zemahşerî'den çok Beyzâvî'yi esas aldığından, bazen Beyzâvî'nin benimsediği zayıf vecihleri zikrettiği de olur.¹⁴³

Arap edebiyatındaki yetkinliğiyle¹⁴⁴ dilcilerin görüşlerini çok kere, bu görüşlerin Yüce Kuran'ın nazımının anlam derinliğine ve üslup özelliğine uymadığını söyleyerek, eleştirir ve reddeder.¹⁴⁵ Dile dair yorumlardan kaynaklanan anlam farklılıklarına da işaret ederek 400'den fazla beyitle¹⁴⁶ kendi görüşlerini temellendirmeye çalışır.¹⁴⁷

139 Örnek olarak bkz. Beyazıt Devlet Ktp., Merzifonlu K.M., nr. 47(18712) 189a, 190a, 203a, 285b.; nr. 48(18713) 30b. Geniş bilgi için bkz. Yerinde, "İrşâdî'l-Aklî's-Selîm", s. 32, 80 nolu dipnot.

140 Ebussuûd'un filolog kaynakları hakkında geniş bilgi için bkz. s. Halid Hacil, *a.g.e.*, s. 112-124.

141 Aydemir, *a.g.e.*, s. 179.

142 Bkz. Halid Hacil, *a.g.e.*, s. 133.

143 İbrahim Rafide, *en-Nahv ve kütübü't-tefsîr*, Libya 1990, c. 2, s. 989.

144 Ebussuûd Efendi, Memlûkler dönemi sonrasında Arap dilini Arap edipleri düzeyinde kullanabilen ender Türk bilginlerindendir (bkz. Feridüddin Aydın, *et-Tarikatü'n-Nakşibendiyye beyne mâdihâ ve hâdirhâ*, İstanbul 1997, s. 331) Müftü Kutbüddin Efendi (ö. 990/1082), 943 yılında bir yolculukta İstanbul kadısı olan Ebussuûd Efendi ile birlikte olur ve hiçbir Arap ülkesinde bulunmamasına rağmen kendisinde şahit olduğu Arap dili ve belagatindeki yetkinliğe ve Arapçayı düzgün kullanımına hayran kalır. Bkz. Leknevî, *a.g.e.*, 82. Ebussuûd'un Arap dilindeki üstünlüğünü takdir eden Ali b. Bâli de *el-Ikdü'l-manzum*'unda Ebussuûd hakkındaki bu kanaatini destekleyen şiiirlerinden örnekler verir. Bkz. Ali b. Bâli, *a.g.e.*, s. 45-52. Yine, Ebussuûd Efendi'nin kaleme aldığı Arapça şiiir ve risalelerinin Arap dili ve edebiyatıyla ilgisi bakımından değerlendirmesi için bkz. Aydın Temizer, "Şeyhu'l-İslam Ebü's-Suud Efendi ve mekânâtühü fi'l-lugati ve'l-edeb", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 41 (2011/2) s. 203-220.

145 Ebussuûd, *Tefsîrû Ebi's-Suûd*, thk. Abdülkadir Ahmed Atâ, c. 1, s. 11 (muhakkikin önsözü). Ebussuûd'un Dil bilgisiyle ilgili ret ve tercihleri için bkz. *İrşâd*, c. 1, s. 180, 254, 424-425, c. 2, s. 73, c. 3, s. 630, c. 4, s. 262, 581.

146 Aydemir, *a.g.e.*, s. 233

147 Geniş bilgi için bkz. Aydemir, *a.g.e.*, s. 233-236.

Mübteda, haber, fiil, fail ve meful gibi cümlenin ana öğelerinin yanı sıra hal, istifham edatları, temyiz, tekit, atıflar, bedel ve istisna gibi tamamlayıcı öğeler arasındaki takdim ve tehirler, hazif ve ziyadeler, şartlar, zarflar, harfler ve bağlaçlar, irab çeşitlerine dair hususları incelerken bunların belagat ve delalet ilmi açısından ayetlere kattığı ince anlamları ve nükteleri tespitte çalışır.¹⁴⁸ Dil felsefesinde Abdülkâhir el-Cürcânî (ö. 471/1078-79) gibi otoriteleri bile geçtiği söylenen Ebussuûd'un, Kur'an ansiklopedisi niteliğindeki tefsiri bu yönüyle lengüistik ve Arap dil ekollerinin, özellikle de Basra ve Kûfe mekteplerinin ihtilafları için de zengin bir kaynak mesabesindedir.¹⁴⁹

Diğer yandan "Kur'an'da Arapça dışında kelime var mı yok mu?" şeklindeki eski bir tartışma üzerinden polemige girmeyen Ebussuud Efendi¹⁵⁰ kıstas, Adem, İsa, Meryem, Firdevs, Taha gibi bazı kelimelerin yabancı asıllı olduklarına işaret etmiş, ancak bunların Kur'anın Arapça oluşuna bir halel getirmeyeceğini belirtmiştir.¹⁵¹

e- Belagat İlmine Katkısı

Nâzil olduğu dili en üst düzeyde konuşan Arapların dikkatini çekme amacına yönelik olarak bu dilin bütün üstün özellik ve inceliklerini, edebî sanatlarını dikkate alan Kur'an, bunları eşsiz bir üslup kullanarak hiçbir yönden taklit edilemez bir üstünlüğe sahip olduğunu ilk muhatapları Araplara ve bütün insanlara göstermiştir. Hitabet ve belâgatteki ustalıklarıyla övünerek aralarında şiir ve hitabet yarışmaları düzenleyen Câhiliye Arapları, Kur'an'ın edebî üstünlüğünü kabul edip onun en kısa bir sûresine bile nazire yapmamışlar, yapabileceklerini söylememişlerdir. Kur'an'a nazire yaparak Hz. Peygamberi susturmayı çok istemelerine rağmen nazire yapmanın ne demek olduğunu iyi bildiklerinden bunu göze alamamışlardır.¹⁵² Bu nedenle Zemahşerî tefsirinin mukaddimesinde haklı olarak, âlim bile olsa meani ve beyan ilimlerini bilmeyen hiç kimsenin, Kur'an'ın icaz ve belagat inceliklerine ve edebî nüktelerine vakıf olamayacağını belirtir.¹⁵³

Tefsiri, belagatte Zemahşerî yoluyla Abdülkahir Cürcânî'nin nazım teorisi-nin uygulaması için güzel bir örnek teşkil etse de gerçekte *Miftâhu'l-ulûm* adlı

148 Bkz. *İrşâd*, c. 1, s. 277.

149 Ebussuûd, *Tefsîrü Ebi's-Suûd*, thk. Abdülkadir Ahmed Atâ, c. 1, s. 12 (muhakkikin önsözü).

150 Bkz. Aydemir, *a.g.e.*, s. 191.

151 Bkz. Aydemir, *a.g.e.*, s. 192.

152 Geniş bilgi için bkz. Mustafa Sadık er-Râfî, *İ'câzü'l-Kur'ân ve'l-belâgatü'n-nebeviyye*, nşr. Derviş Cüveydî, Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 2003, s. 138 vd.

153 Cârullah Mahmud b. Ömer ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf an hakaiki gavamidi't-tenzil ve uyuni'l-ekâvil fi vücûhi't-te'vil*, thk. Adil Ahmed Abdülmevcud ve Ali Muhammed Muavvad, Riyad 1418/1998, Mukaddime, c. 1, s. 96.

eserini ezberlediği¹⁵⁴ Sekkakî ekolünü takip eden Ebussuûd,¹⁵⁵ gerek tefsiri ve gerekse Arapça fetvalarıyla Arap dili ve edebiyatına hâkim olduğunu ortaya koymuştur. Edebî tefsirler arasında müstesna bir yeri olan tefsiriyle Arap edebiyatında üstün bir payeye ulaştığını belirtmek için hakkında “*Akılların idrak edemediği ve kulakların duymadığı sözler söylemiştir*” denmiştir.¹⁵⁶

Kur'anın özellikle belagat yönlerini ve icaz özelliklerini keşfetmeye çalışan Ebussuûd, Kur'an'ın nazım ve üslubundaki icaz sırlarını, fasıl ve vasıl, icaz ve itnab, takdim ve tehir, itiraz ve tezyile dair incelikleri titizlikle ele almış, kelime ve terkiplerin içerdiği ince manaları beyan, bedii ve meani ilimleri bakımından büyük bir ustalıkla işlemiştir.¹⁵⁷ Kur'an'ın fesahat ve belagatiyle ilgili bahislerin üçte ikisine yakını *el-Keşşâf* ve *Envârü't-Tenzîl*'de bulunmazken¹⁵⁸ kendi özgün düşüncelerini yansıtan Ebussuûd, bu bahsi işleyenlerin ilklerinden sayılmaktadır.¹⁵⁹

f- Münasebet İlmine Bakışı

Sûre ve âyetler arasındaki münasebeti ciddi olarak ele alıp çeşitli yönleriyle inceleyen ilk müfessir olarak genellikle Fahreddin er-Râzî gösterilir.¹⁶⁰ Temel kaynaklarından biri Râzî olan Ebussuûd da,¹⁶¹ tefsirinde, münasebet ilmine ayrı bir değer atfeder, sûrelerin ya da sûre içerisindeki âyetlerin dil ve mana incelikleri yönünden birbirleriyle ilgisi üzerinde sıklıkla durur.¹⁶²

g- İşarî Yorumlara Yaklaşımı

Osmanlı Devleti'nin en ihtişamlı dönemlerinde uzun müddet şeyhülislamlık makamını ihraz eden Ebussuûd Efendi, tekke sahibi bir şeyhin oğlu olarak tasavvufi muhitle iç içe büyümüş, hayatı boyunca tarikat şeyhleriyle samimi

154 Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye*, s. 82.

155 İbrahim Fâdî Avn eş-Şâmî, *Belâgatü'l-iltifât inde Ebi's-Suûd fi tefsîrihi İrşâdî'l-aklî's-selîm*, Yüksek Lisans Tezi, Ürdün Üniversitesi: Lisans Üstü Araştırmalar Fakültesi, Amman 2008, s. 23.

156 Ali b. Bâlî, *a.g.e.*, s. 444.

157 Şâmî, *a.g.e.*, s. 23-25.

158 Aydemir, *a.g.e.*, s. 237.

159 Zehebî, *a.g.e.*, c. 1, s. 248. Ebussuûd'un belagat ilmine dair uygulamaları için bkz. Mehmet Zeki Karakaya, *Ebüs-suûd Tefsirinde Belagat İlmi Uygulamaları*, Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, Erzurum 2007. Yine, Şehhât Muhammed Abdurrahman tarafından *el-Belâga fi tefsîri Ebi's-Suûd* adıyla bir doktora tezi yapılmıştır (Kahire, Ezher Üniversitesi: Arap Dili ve Edebiyatı Fakültesi 1984). Bkz. Muhammed Ebû'l-Mecd Ali el-Besyûni, *Bibliyografya'r-resâilil-ilmiyye fi'l-câmiâti'l-Mısıryye münzü inşâihâ hattâ nihâyeti'l-karni'l-işrîn*, Kahire 2001-1422; nr. 299.

160 Nurettin İtr, “Münasebet İlmi ve Kur'an Tefsirindeki Önemi”, çev. Eyüp Yaka, *İslami İlimler Dergisi*, y. 1, sy. 2, Güz 2006, s. 236-237.

161 Muhammed Aydın, “Teemmülât fi'l-münasebât ve dirâse tatbikiyye mine'l-Kur'âni'l-Kerîm”, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 17/2008, s. 38.

162 Geniş bilgi için bkz. Aydemir, *a.g.e.*, s. 239-243.

münasebetler kurmuş ve tasavvufa şeriatın özü ve hülasası nazarıyla bakan bir âlim olarak kendini göstermiştir. Devrinde çokça tartışılan dervişlerin *sema* ve *devran*’lı zikirleri hususunda verdiği menfi fetvaları istisna edilecek olursa, Ebussuûd’un umumiyetle tasavvufî anlayış ve uygulamaları benimsediği söylenebilir.¹⁶³ Bütün bunlara rağmen Ebussuûd Efendi tefsirinde sûfi eğilimler ve tasavvufî zevkleri yansıtan işarî ya da batınî yorumlara yer vermemiştir.¹⁶⁴

IV- *İrşâdü'l-Akli's-Selîm* Baskıları ve Üzerine Yapılan Çalışmalar

Yazıldığı günden itibaren üzerine birçok talik ve haşiyeye çalışması yapılan *İrşâdü'l-akli's-selîm*'in matbaanın Osmanlı topraklarında yaygınlaşmasıyla birlikte tahkikli ve tahkiksiz birçok baskısı yapılmıştır.

A- Baskıları

İrşâdü'l-akli's-selîm'in tahkikli ve tahkiksiz başlıca baskıları şunlardır:

1. *İrşâdü'l-akli's-selîm ilâ mezâya'l-Kitâbi'l-Kerîm*, ilk baskı, I-II, Bulak/Kahire 1275/1858; ikinci baskı, Bulak/Kahire 1285/1868 ; I-IV, Kahire 1348/1927.
2. *Tefsîrû Ebi's-Suûd* (bi'l-Hâmiş) *Mefâhitü'l-gayb el-Müştehir bi't-Tefsîril-kebîr, Te'lifü'r-Râzî*, thk. İbrahim Efendi, I-VIII, 2. bsk. İstanbul 1294, 1307-1308/1889-1890.
3. *İrşâdü'l-akli's-selîm ilâ mezâya'l-Kitâbi'l-kerîm*, thk. Muhammed Abdüllatif, I-II (5 cüz), Kahire: Mektebetü ve Matbaatü Muhammed Ali Subayh ts.;
4. *Tefsîrû Ebi's-Suûd el-müsemma İrşâdü'l-akli's-selîm ilâ mezâya'l-Kurâni'l-kerîm*, thk. Muhammed Abdüllatif, I-III, 1372/1952.
5. *Tefsîrû Ebi's-Suûd ev İrşâdü'l-akli's-selîm ilâ mezâya'l-Kitâbi'l-kerîm*, thk. Abdülkadir Ahmed Ata, , I-V, Riyad – Kahire 1971, 1974.
6. *İrşâdü'l-akli's-selîm ilâ mezâya'l-Kitâbi'l-kerîm*, Darü'ttıbaa el-Âmire, I-VIII, İstanbul 1308/1890 (Hamişinde *Mefâtihu'l-gayb* var);
7. *Tefsîrû Ebi's-Suûd el-müsemma İrşâdü'l-akli's-selîm ila mezâya'l-Kurâni'l-kerîm*, I-IV, Beyrut: Darü İhyâi't-türâsi'l-Arabî, ts.;
8. *İrşâdü'l-akli's-selîm ila mezâya'l-Kurâni'l-kerîm*, Beyrut 1994;
9. *Tefsîrû Ebi's-Suud ev İrşâdü'l-akli's-selîm ila mezâya'l-Kurâni'l-kerîm*, thk. Abdüllatif Abdurrahman), I-VI, Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye 1419/1999.
10. *İrşâdü'l-akli's-selîm ila mezâya'l-Kitâbi'l-kerîm*, thk. Muhammed Subhi Hasan Hallak, I-V, Beyrut 14021/2001.

163 Ebussuûd'un tasavvufa yaklaşımı hakkında geniş bilgi için bkz. Reşat Öngören, "Ebüssuûd'un Tasavvufî Yönü", *Türk Kültüründe İz Bırakan İskilipli Âlimler* (Sempozyum 23-25 Mayıs 1997: İskilip), nşr. Mevlüt Uyanık, Ankara 1998, s. 290-302.

164 Aydemir, *a.g.e.*, s. 249.

11. *İrşâdî'l-akli's-selîm ila mezâya'l-Kitâbi'l-kerîm*, Kahire: Darü'l-Mushaf bi'l-Ezher, ts.

Mevcut tahkikleri, tahkik usulleri bakımından eksik görülen *İrşâdî'l-akli's-selîm*'in daha istifadeli hale getirilebilmesi için yeni bir tahkikine ihtiyaç bulunmaktadır.

B- Üzerine Yapılan Hâşiye ve Talikler

1. İsmüddin Ebü'l-Hayr Ahmed b. Mustafa Taşkoprîzâde (ö. 968/1560), *Hâşiye ale Tefsîri Ebi's-Suûd*, Süleymaniye Ktp. Ayasofya, nr. 24 (359).

2. Mustafa b. Muhammed Ali el-Aydîni Bustan Efendi (ö. 977/1569) *Hâşiye alâ Tefsîri Ebi's-Suûd*, Aşir Efendi Ktb. H (67).

3. Zeyrekzâde Muhammed b. Muhammed (ö. 1003/1594), *Talikât ala Tefsîri Ebi's-Suûd*, Esad Efendi Ktb. Nr. 3(41).

4. Abdülkerim Efendi (Hoca Sinan Paşa) (ö. 1003/1594), *Ta'lika alâ Tefsîri Ebi's-Suûd*, Süleymaniye Ktp. Şehit Ali Paşa, nr. 14 (182).

5. Ömer b. Abdülvehhâb b. İbrahim el-Kadirî (ö. 1024/1615), *Hâşiye ale Tefsîri Ebi's-Suûd*, Ezher Ktb. Nr. 1335.

6. Radyüddin Muhammed b. Yusuf (ö. 1028/1618), *Ta'lik alâ İrşâdî'l-akli's-selîm*, Veliyüddin Carullah Ktb. Nr. 12 (191).

7. Kemalüddin Muhammed b. Ahmed b. Mustafa Taşkoprîzâde (ö. 1030/1620), *Hâşiye alâ Tefsîri Ebi's-Suûd*, Süleymaniye/Ayasofya 23 (359); a. mlf. *Hâşiye alâ Tefsîri Ebi's-Suûd li sûreti'l-Kehf*, Süleymaniye Ktp. Nafiz Paşa, nr. 102.

8. Ahmed b. Muhammed el-Akhisârî (ö. 1042/1642), *Hâşiye alâ Tefsîri Ebi's-Suûd min sûreti'r-Rûm ile'd-Duhân*.

9. Halid b. Muhammed el-Halebî (ö. 1115/1703), *Hâşiye alâ Tefsîri Ebi's-Suûd*.

10. Muhammed b. Abdülvehhab (ö. 1138/1725), *Metâliu's-suûd ve fethu'l-vedûd alâ İrşâdi Şeyhi'l-İslâm Ebi's-Suûd* (eserin yarısından fazlasına gelinmiş olup 16 cilttir), Hasan Hüsnü Abdülvehhab Ktb. 18 (18017) ; ayrıca Methafü'l-Cezâir Ktb. 1162h. Nr. 18 (83).

11. Ebü's-Senâ Mahmud Makadiş (ö. 1228/1813), *Hâşiye alâ Tefsîri Ebi's-Suûd*.

12. Ebü'l-Fayd Hamdun b. Abdurrahman İbnü'l-Hac (ö. 1232/1816), *Hâşiye alâ Tefsîri Ebi's-Suûd*.

13. İbrahim b. Ali b. Hasan es-Sekâ (ö. 1298/1880), *Hâşiye alâ Tefsîri Ebi's-Suûd* (eksik olup altı cilttir, A. Cevdet Bey *Tefsir Tarihi*'nde bu haşiyeye işaret eder. s. 155), Ezher Ktb., nr. 28470, 28469; Hızânetü Titvân Ktb., nr. 156.¹⁶⁵

¹⁶⁵ *İrşâdî'l-akli's-selîm* üzerine yapılan haşiye ve talik çalışmaları için bkz. Abdullah Muham- ➔

C- Üzerine Yapılan Araştırma ve İncelemeler

1. İbn Ebi'l-Lutf, Radiyyüddin Muhammed b. Yusuf el-Makdisî (ö. 1028/1619), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl ve'l-Keşşâf ve Ebi's-Suûd (Bezzavî Tefsiri, el-Keşşâf ve İrşâd* arasında mukayeseli bir çalışma), Beyazıt Devlet Ktp. Veliyyüddin Efendi, nr. 310, 409 vr. y.y., 1053, 409 vr.; Fatih Camii Dersiamlarından Mustafa Şevket Efendi'nin (1878-1951) de *İrşâd ile Bezzavî Tefsiri* arasında bir mukayese çalışmasından bahsedilmektedir.¹⁶⁶

2. Abdullah Aydemir, *Büyük Türk Bilgini Şeyhulislam Ebussuûd Efendi ve Tefsirdeki Metodu*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2. Bsk. Ankara 1993.

3. Bedriye binti Salih b. Ali, *ed-Dahîl fi Tefsiri Ebi's-Suûd el-müsemmâ İrşâdi'l-akli's-selîm ilâ mezâya'l-Kitâbi'l-kerîm*, Yüksek Lisans Tezi, Riyad: Külliyyetü't-Terbiye li'l-Benât, 1409/1989.¹⁶⁷

4. Şehhât Muhammed Abdurrahman, *el-Belâga fi Tefsiri Ebi's-Suûd*, Doktora Tezi, Câmîatiü'l-Ezher: Külliyyetü'l-Lugati'l-Arabiyye, Kahire 1984.¹⁶⁸

5. Şehhât Muhammed Abdurrahman, "Min A'lâmi't-tefsiri'l-beyânî, Ebü's-Suûd el-İmâdi: hayâtühü, menhecühü fi't-tefsîr" *Mecelletü'l-Ezher*, c. 57, sy.2, Kahire 1405, s. 181-190.

6. Ahmed İzzet Muhammed ez-Zeyyât, *Menhecü Ebi's-Suûd fi tefsiri'l-Kurân*, Yüksek Lisans Tezi, Kahire Üniversitesi, Mısır 1991.

7. İsmail Özdiñç İbrahim, *Menhecü Ebi's-Suûd el-İmâdi fi't-tefsir*, Yüksek Lisans, İskenderiye Üniversitesi, Mısır 1978.

8. Abdüssettâr Fâdıl Hıdır, *Ebu's-Suûd ve menhecühü fi't-tefsir*, Yüksek Lisans Tezi, Bağdat Üniversitesi, Irak 1988.

9. Bâbekr Bellüle Muhammed, *Ebu's-Suûd ve menhecühü fi't-tefsîr (İrşâdü'l-akli's-selîm ilâ mezâya'l-Kitâbi'l-kerîm)*, Ümmü Dermân Üniversitesi: Usûlüddîn Fakültesi, Sudan 1409.

10. İmad Ahmed Zebin, *Ebu's-Suûd ve menhecühü fi'n-nahv min hilâl tefsirihi İrşâdi'l-akli's-selîm ilâ mezâya'l-Kitâbi'l-kerîm el-eczâü'l-aşera'l-ülâ mine'l-Kurâni'l-kerîm numûzecen*, Yüksek Lisans Tezi, Ürdün Üniversitesi: Edebiyat Fakültesi, Amman 2006.

med el-Habeşi, *Câmi'u's-şurûh ve'l-havâşi*, Ebûzabî 1425/2004, c. 1, s. 147-149. Yazma nüshaları ve daha fazla bilgi için bkz. *Türkiye Yazmaları Toplu Katalogu* (TÜYATOK).

166 Bkz. Muhammed Selman Çalışkan, "Darülfunun İlahiyat Fakültesi Tefsir ve Tefsir Tarihi Müderrislerinden Manisalızade Hafız Mustafa Şevket Efendi'nin Hayatı Ve Eserleri", *Darulfunûn İlahiyat Sempozyumu*, 18-19 Kasım 2009 Tebliğleri, İlahiyat Fakültesi, İstanbul 2010, s. 297.

167 Bkz. *Delîlü'l-resâili'l-câmiyye bi'l-Memleketi'l-Arabiyyeti's-Suûdiyye*, Riyad 1415/1994, s. 207.

168 Bkz. Besyûnî, *a.g.e.*; nr. 299.

11. Fâdî Avn İbrahim eş-Şâmî, *Belâgatü'l-iltifât inde Ebi's-Suûd fi tefsîrihi İrşâdî'l-akli's-selîm*, Yüksek Lisans Tezi, Ürdün Üniversitesi: Lisansüstü Araştırmalar Fakültesi, Amman 2008.

12. Karakaya, Mehmet Zeki, *Ebussuud Tefsirinde Belagat İlmi Uygulamaları*, Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, Erzurum 2007.-

13. Avcı, Aykut, *Ebussuud Efendi'nin Ahkâm Ayetlerini Yorum Metodu*, Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi: İlahiyat Fakültesi, Sakarya 2008.

14. Shuruq Naguib, "Guiding the Sound Mind: Ebu's-su'ûd's Tafsir and Rhetorical Interpretation of the Qur'an in the Post-Classical Period", *Osmanlı Araştırmaları / The Journal of Ottoman Studies*, XLII (2013), 1-52.

Bunlardan başka Zemahşerî'nin *el-Keşşâf* ile Ebussuûd'un *İrşâdî'l-Akli's-Selîm* Adlı Tefsirinin Karşılaştırılması (Mustafa Soykök, Dokuz Eylül Üniversitesi: İlahiyat Fakültesi, *Yüksek Lisans Tezi*) gibi devam etmekte olan çalışmalar vardır. Son olarak Ali Akın tarafından Türkçeye çevrilen *İrşâdî'l-akli's-selîm*, Boğaziçi Yayınları tarafından 12 cilt olarak basılmıştır (İstanbul 2007).¹⁶⁹

V- Sonuç Yerine

Osmanlı uleması arasında, Kur'an'ın bütününe tefsir edenlerin başında gelen Ebussuûd Efendi, yazdığı onca hâşiye, risâle ve özellikle fetva mecmuaları arasında özellikle tefsiriyle ün salmıştır. Yazıldığı günden itibaren ilim çevrelerinin büyük alakasına mazhar olan tefsiri, kısa sürede çoğaltılarak geniş Osmanlı coğrafyasında *el-Keşşâf* ve *Envârü't-Tenzîl* den sonra en fazla itibar edilen bir tefsir haline gelmiştir. İstanbul ve dünya kütüphanelerini dolduran yüzlerce yazma nüshası, geçmişte ve günümüzde üzerine yapılan birçok çalışma, hakkında yapılan inceleme ve kaleme alınan araştırma yazıları, tefsirin elde ettiği payeyi hak ettiğini gösterir mahiyettedir.

Tefsirin yazım amacı, *el-Keşşâf* ve *Envârü't-Tenzîl*'de işaret edilen Kur'an'ın özellikle edebî inceliklerinin, diğer kaynaklardan istifadeyle keşfedilen yeni bazı nüktelerin de ilavesiyle vahyin şân ve olağanüstü nazımının mana derinliğine yaraşır güzel ve eşsiz bir üslupla yeniden tertip edilerek Sultan Süleyman Han'ın zengin kütüphanesine hediye edilmesidir. Ebussuûd Efendi, Fenârîzâde'den boşalan şeyhülislamlık makamına atanmasından bir yıl sonra (953/1546) Sütlüce'deki yalısında yazmaya başladığı tefsirini yoğun dinî ve idarî meşguliyetleri dolayısıyla ancak 20 yıl 103 gün sonra 973'de (1566) bitirebilmiştir.

Yazımı tamamlanan tefsir uzman bir heyet marifetiyle temize çektirilerek bir takımı Kanunî'ye, iki takımı Haremeyn-i Şerifeyn'e (Mekke ve Medine)

169 Ebussuud Efendi ve tefsiri üzerine yapılan daha başka akademik çalışmalarla ilgili bilgi bkz. <http://vb.tafsir.net/tafsir31950/> (erişim: 19 Mayıs 2014)

gönderilip, birkaç takımı da bizzat Ebussuûd tarafından Süleymaniye Medresesi'ne bağışlanmıştır.

Kur'an'ın edebî inceliklerini yepyeni bir üslupla son derece mükemmel bir şekilde ele alıp incelemesi, Ehl-i Sünnet akidesini en ince biçimde tetkik edip değerlendirmesi sebebiyle sahasının en iyi eseri olarak kabul edilen *İrşâd* Ezher ve Libya İslam Üniversitesi gibi bazı İslam üniversitelerinde ders kitabı olarak da okutulmuş ya da tavsiye edilmiştir.

Matbaanın Osmanlı'ya gelişiyle birlikte, tahkikli ve tahkiksiz çok sayıda baskısı yapılan *İrşâd*, dünya kütüphanelerini süsleyen bir eser masabesinde-dir ve müellifin hayatında yazılan en eski yazma nüshalarının yanı sıra, müellif nüshası da bugün Beyazıt Devlet Kütüphanesi'nde mevcuttur. Hayatı boyunca Ebussuûd'un yanında kalan bu nüsha, vefatından sonra ailenin değerli bir yadigârı olarak, en küçük oğlu Mustafa Çelebi'ye, ondan oğlu Kazasker Mehmed'e, ondan da oğlu Mehmed Sadık Efendi'ye intikal etmiştir.

Mehmed Sadık Efendi'den sonra bir şekilde Sadrazam Kara Mustafa Paşa'ya geçen nüshanın, Sadrazam tarafından İstanbul Çarşıkapı'da inşasını başlattığı külliye içinde kurulacak kütüphaneye konulmak üzere vakfedildiği anlaşılmaktadır. Daha sonra Cumhuriyet döneminde söz konusu kütüphanedeki kitaplar, önce Nuruosmaniye kütüphanesine, daha sonra da Beyazıt Devlet kütüphanesine nakledilmiştir.

Ebussuûd Efendi'nin temel tefsir kaynakları, büyük bir hayranlıkla müta-laa ve müzakere ettiği Zemaşeri'nin *el-Keşşâfı* ve Kadı Beyzavî'nin *Envârü't-Tenzil'i* ile Fahreddin er-Razî'nin *Mefâtihi'l-gaybı*'dır. Ebussuûd, kaynaklarından yaptığı alıntılarını aynen kabul etmek yerine, gerektiğinde onları eleştirir ya da kendi bilgi ve birikimiyle yoğurarak özgün bir üslûpla aktarır.

Mana incelikleri ve edebî nüktelerin çokluğuyla birlikte üslup yönünden kelimeler ve felsefe konularını detaylı bir şekilde tartışan Râzî'nin üslubuna yakınlığı sebebiyle Ebussuûd'un tefsiri, tür olarak dirayet tefsirleri içerisinde edebî-felsefi tefsirlerin güzel bir örneği olarak görülürken, dil konularına geniş yer vermesi ve Kur'an'ın icaz ve edebî inceliklerini keşfindeki başarısı dolayısıyla da nahvî-edebî (lengüistik) tefsir türünden sayılır.

Yöntem olarak Kur'an'ın Kur'an ile tefsirine ayrı bir önem veren Ebussuûd, daha sonra hadisi ve sahabe sözünü, akıl ve dili önceleyen bir yöntem izlemiştir. Genellikle kaynak belirtmeksizin aktardığı rivayet malzemesi içinde sahih ve hasen türlerinin yanı sıra bazen zayıf ve uydurma nakillere, çok olmamakla beraber geçmiş milletlere dair konularda İsrailiyat olan bilgilere de yer vermiştir. Genellikle bu tür bilgileri akıl ve nakil yönünden eleştirip reddederken, "rivayet edilir ki" ve "Allah bilir" gibi ifadelerle eleştiri getirmedeği ve fakat mitolojik unsurlar taşıyan bazı abartılı rivayetlerin de zayıflıklarını işaret ettiği görülmektedir.

Tefsir ilmindeki yeri dolayısıyla ayrı bir önem atfettiği kıraat farklılıklarını genellikle filolojik tefsir ve tevillerini temellendirmek için kullanmıştır. Telifi gayr-i kabil olan kıraatlerin kritiğini yaparak onların aralarında tercihler yapmış ya da onları reddetmiştir.

Usul açısından neshin imkânını ve varlığını kabul etmiş ve uygulamada neshin değişik şekillerine işaret ederek neshin alanını olabildiğince geniş tutmuştur.

Ebussuûd Efendi uzman olduğu fıkıh ilminde, fikhî hükümleri beyan ederken, genellikle Hanefî mezhebinin görüşlerini savunmuş, ancak çok kere farklı mezheplerin görüşlerine de yer vererek konuyu mukayeseli olarak ele almıştır.

Kelam meselelerinde Matürîdî ekolünün bir takipçisi olarak, Zemahşeri'nin Mutezilî düşüncelerinin etkisinde kalmayıp, Ehl-i sünnet'in görüşlerini savunmuştur. Bazen başta Mutezile olmak üzere Râfîzîler ve Hâriciler gibi sapkın mezheplerin görüşlerine de işaret ederek Matürîdiliğin inanç sistemine ters düşen görüşlerin kritiğini yaparak onları reddetmiştir.

Müteşabihler konusunda, dünyanın ömrü ve kıyamet saati gibi sadece yüce Allah'ın bilebileceği bazı hususların olduğunu kabul etmekle birlikte Ebussuûd, genel manada halef (müteahhirûn) âlimlerinin yöntemini izleyerek ilim sahiplerinin de müteşabihin tevilini bilebileceğini belirtmiş, Allah'ın Arş'a istivası, yedi, vechi, meleklerin saf saf gelmesi gibi müteşabihleri bağlamalarına göre tevil etmiştir.

Kelime ve cümlelerin incelikleri, dil bilimleri, edebî sanatlar, Kur'an'ın icaz özellikleri gibi hususlardaki derin filolojik ve felsefi yorum ve izahlarıyla hayranlık duyduğu Zemahşeri ve Beyzâvî'yi geçtiği söylenebilir. Filolojik yorumlarında otorite filologların görüş ve düşüncelerinden yararlanmakla birlikte gerektiğinde eleştirel bakışıyla Yüce Kuran'ın nazmındaki anlam derinliğine ve üslup özelliklerine uymadığını gerekçesiyle onların görüşlerini de eleştirip, reddetmiştir. Özellikle tefsirdeki, Kur'an'ın edebî üstünlüğünü yansıtan fesahat ve belagatiyle ilgili bahislerin üçte ikisine yakını Ebussuûd'un kendi özgün düşüncesinin eseridir.

Tefsirinde münasebet ilmine ayrı bir değer atfederek sûrelerin ya da sûre içerisindeki âyetlerin dil ve mana incelikleri yönünden birbirleriyle ilgisi üzerinde sıkça duran Ebussuûd Efendi, diğer yandan sûfî eğilimler ve tasavvufî zevkleri yansıtan işarı ya da batınî yorumlara ilgi duymamıştır.

Nihayet, Ebussuûd'un tefsiri, Kur'an'ın ince manalarını ve belâgat özelliklerini keşif yolculuğunda köşe taşı olabilecek kıymetli bir eser olsa da, Arap edebiyatının şaheseri niteliğinde olan Kur'an'ın, edebî bakımdan keşfedilecek daha birçok inceliğe hâvî olduğunda kuşku yoktur.

Ebussuûd Efendi'nin *İrşâdü'l-Akli's-Selîm ilâ Mezâyâ'l-Kitâbi'l-Kerîm*'i

Âdem YERİNDE

Özet

Bu çalışmada Ebussuûd Efendi'nin abidevi eseri *İrşâdü'l-akli's-selim ila mezâyâ'l-kitâbi'l-kerim*'i makale düzeyinde bütün yönleriyle tanıtılarak tefsir tarihindeki yeri ve değeri ortaya konmaya çalışılmıştır. Yazıldığı günden itibaren ilim ve siyaset çevrelerinin büyük alakasına mazhar olan *İrşâd*, kısa sürede geniş Osmanlı coğrafyasında *Keşşâf* ve *Envârü'l-Tenzil*'den sonra en çok tutulan tefsir haline gelmiştir. Bugün İstanbul ve dünya kütüphanelerini dolduran yüzlerce yazma nüshası, geçmişte ve günümüzde üzerine yapılan onlarca hâşiye, talik, tez, inceleme ve araştırma tefsirin ulaştığı bu payeyi hak ettiğinin birer belgesidir.

Nüzul sebepleri, sûre faziletleri, kıraat vecihleri gibi rivayet konularının yanı sıra özellikle Kur'an'ın icaz ve edebi inceliklerini yeni bir üslup ve mükemmel bir tarzda işlemesi, Ehl-i Sünnet akidesini hassas biçimde tetkik edip değerlendirmesi yönüyle sahasının en iyisi kabul edilen tefsirde münasebet ilmine ayrı bir önem verilirken, işarî veya batınî yorumlara ise itibar edilmemiştir.

Özellikle kelimî ve felsefî açıklamalarda Râzî'nin üslubuna yakın bir üslubun izlenmesi sebebiyle dirayet tefsirleri içerisinde edebi felsefi tefsirlerin güzel bir örneği olarak görülen eser, âyetlerin mana incelikleri ve edebi nükteleri üzerinde yoğunlaşması, dil konularına geniş yer vermesi ve Kur'an'ın icaz ve edebi inceliklerini keşfindeki başarısı dolayısıyla nahvî-edebî (lengüistik) tefsir olarak da değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Âdem Yerinde, *İrşâdü'l-akli's-selim*, Ebussuûd Efendi, Beyzavî, Zemahşerî

Irshâd al-aql al-salîm ilâ mazâyâ al-kitâb of Ebusuud Efendi

Âdem YERİNDE

Abstract

This study aims to briefly introduce Ebussuud's monumental work, *Irshâd al-aql al-salîm ilâ mazâyâ al-kitâb*, within the scope of an article and to reveal its place and value in the history of *tafsîr* (exegesis). Well-recognized and revered in the intellectual and political circles of its time, *Irshâd* had become the most popular *tafsîr* on Ottoman territories after *Keşşaf* and *Envârüt-Tenzil*. The hundreds of its manuscript copies in Istanbul and world libraries and the presence of many related *hâshiyas* (commentary), *taliks* (annotations), theses, dissertations and research all bear strong testimony to its high prestige.

Besides including a variety of narrative material such as the causes of revelation, the virtues of *surahs* and aspects of reading, it was considered to be the best of its genre in terms of its careful analysis of the Sunni doctrines and the new, perfected style of studying the Qur'anic inimitabilities (*icaz*) and literal perfections. While it attributes a special importance to the relations between *surahs* and verses, there is no emphasis on mystic comments and Sufi tastes.

The *Irshad* was regarded by scholars as a good example of the rational-literal exegesis largely due to its style following Razi especially in theological and philosophical explanations. Moreover, it was considered to belong to a grammatical-literary genre because of its focus on the subtleties of meaning, wide coverage of linguistics and successfully discovering the *icaz* and literal perfections of the Qu'ran.

Keywords: Âdem Yerinde, *Irshad al-aqli's-salim*, Ebussuud Efendi, al-Baydawi, al-Zamakhshari

